

જગત્ અને જૈનદર્શન.

—વિજયેન્દ્રસૂરિ

પ્રકાશક:—

શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા

હરિસરોડ—ભાવનગર

દાહાણુ રોડ નિવાસી—

શાહ હરખચંદ લખમીચંદની દુકાન તરફથી
(હા. શા. ડાહ્યાલાઈ જેચંદ દેગામવાળા.)
૨૫૦ નકલો ભેટ.

મુદ્રક:—

શેઠ દેવચંદ દામજી
આનંદ પ્રોન્ટીંગ પ્રેસ

ભાવનગર

પ્રસ્તાવના.

જુદે જુદે વખતે આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ લખેલાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો અથવા નિબંધોનો આ ન્હાના પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પહેલું વ્યાખ્યાન જ્ઞાનનું ગુરુકુળમાં, વિદ્યાપરિષદના પ્રમુખ તરીકે આપ્યું હતું. બીજું વ્યાખ્યાન શ્રીદયાનંદશતાબ્દ પ્રસંગે મથુરાની ધર્મપરિષદમાં આચાર્યશ્રીના ખાસ પ્રતિનિધિ દોશી ફલચંદ હરિચંદે વાંચી સંભળાવ્યું હતું અને ત્રીજું વ્યાખ્યાન, કલકત્તાની ઇન્ડિયનપ્રીલોસોફીકલ કોંગ્રેસમાં જૈનતત્ત્વજ્ઞાન વિષેના નિબંધ રૂપે હતું.

છતર સંપ્રદાયના ઉત્સવમાં એક જૈનાચાર્યની પ્રમુખ તરીકે વરણી કરવામાં આવે એ આ નવયુગના વિચાર ઔદાર્યનું એક શુભ ચિહ્ન છે, આચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિએ પ્રમુખના ઉચ્ચ આસને બેસી આર્યત્વની જે સુંદર વ્યાખ્યા સંભળાવી છે, જૈનદ્રષ્ટિએ આર્યોના જે પ્રકાર વર્ણવ્યા છે તે કેવળ આર્યસમાજને સાર કે જૈનસમાજને સાર ઉપયોગી છે, એમ કહી શકાય નથી. “ત્યજવા યોગ્ય જે હોય તેને તથા દષ્ટ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય સદ્ગુણોનો સ્વીકાર કરવો, તે આર્યત્વ છે,” એ સૂત્ર આ વીસમીસદીના વાતાવરણને પણ સર્વથા ઉચિત છે, પોતપોતાના સંપ્રદાયની કેવળ મહત્તા ગાવાને બદલે જેઓ છતર બંધુ સંપ્રદાયો વચ્ચે એકથ અથવા સમન્વયની આવી કડીઓ યોજે છે, તેઓ ધર્મની તેમજ રાષ્ટ્રની પણ અમૂલ્ય સેવા કરે છે. પ્રાન્ત, દેશ કે વાડાના ભેદ જે વખતે ભૂલાતા હોય, મનુષ્ય બીજા હ્રદય સંબંધોને વિસારી વિરાટ માનવ સંબંધ વિચારતો હોય તે અવસરે આવા ઉદાર દ્રષ્ટિબિંદુ સમજાવવા, ઉપદેશવા એ પ્રત્યેક ધર્માચાર્યનું એક આવશ્યક કર્તવ્ય બને છે.

બીજા નિબંધમાં મહારાજશ્રીએ ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઈશ્વર. સ્વા-
દ્વાદ વિગેરે વિષયો ટુંકામાં નિર્દેશ્યા છે. પરસ્પરની ગેરસમજ દૂર કરવી,
એક બીજાનો યથાર્થ પરિચય મેળવવો, એ ધર્મને નામે ઉદ્ધવતા
કલેશ, કંકાસ ઉપર ઠંડું પાણી રેડવા જેવું બળતી આગને ઓગવવા
જેવું, પુણ્ય કામ છે.

જૈનદર્શન સંબંધી ખોટી ભ્રમણાઓ દૂર કરવાનો અને જૈનદર્શનની
ટુંકી પણ યથોચિત ઓળખાણ આપવાનો આ નિબંધનો હેતુ છે,
વિદ્વાનો અથવા તત્ત્વચિંતકોની સભામાં આવા વિષયો ગંભીર ભાષામાં
રજુ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

ત્રીજો નિબંધ એક રીતે બીજા વ્યાખ્યાનના અનુસંધાનમાં છે,
એમ કહીએ તો ચાલે, બીજા વ્યાખ્યાનમાં જે કાંઈ અપૂર્ણ લાગે તેની
અહીં પૂર્તિ કરવામાં આવી છે.

જૈનધર્મના પ્રચાર અર્થે આવા ટુંકા સુબોધ ભાષામાં નિબંધો
યોગ્યતા જોઈએ. ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ આચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ જેઓ
વિશ્વસાહિત્યનો સારો સ્પર્શ ધરાવે છે, જેમની સલાહ તથા સૂચના,
અનેક પાશ્ચાત્યપંડિતોને માર્ગદર્શક થાય છે, તેઓ જો ધારે તો ઇતિહાસ,
સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં ઘણો નવો પ્રકાશ આપી શકે એમ છે,
ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ જેવા પુરૂષ પાસે સામાન્ય જનસમુદાય એવીજ
આશા રાખી રહ્યો છે, એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી.

અક્ષયનૃતીયા, ૧૯૯૧.
ધર્મ સં. ૧૩.
ભાવનગર.

}

પ્રકાશક.

॥ अहम् ॥

जगत्पूज्य-शास्त्रविशारद-जैनाचार्य-श्रीविजयधर्मसूरिगुरुदेवेभ्यो नमः ।

भाषणम् ।

अयि भाग्यवन्तः सम्यग्महोदयाः !

विदुषामस्यां विद्यापर्षदि कुतो यूयं मामेव समितिपतिं निर्मापयितुं निर्धारितवन्त इति यद्यपि नाहमवगच्छामि तथापीय-
दवश्यमेव व्याहरामि यदिमां पदवीं महानुभावायाऽऽर्यसमाज-
विपश्चिते कस्मैचिददास्यत यूयं तर्हि समुचितमभविष्यत, किन्तु
महानुभावानां भवतां सज्जनानामनुरोधविशेषं परिहर्तुमक्षम इति
भवदीयां प्रसत्तिमापादयितुं भवद्वितीर्णं पदमङ्गीकरोमि ।

यत् साम्प्रतिक्रानेककुमतान्यपि धर्मधियोपादीयन्ते तत्
तेषां परिवर्तनमेव 'धर्मपरावर्तनमीमांसायाः' तात्पर्यमवधार-
यामि, यत् आत्मधर्माणां परिवर्तनं तु कृतेऽपि प्रयत्नेन केनापि
विघातुं शक्यते । अच्छेद्यऽभेद्यऽनाहार्यऽकषाय्यादय आत्मस्वरूप-

निर्वचनपरा आत्मनो धर्माः सन्ति । तदेतेषां को वा कृती
परिवर्तनं विधास्यति ।

अधुना ये शैववैष्णवजैनबौद्धाऽऽदिव्यपदेशभाजोऽनेके धर्माः
सन्ति तेषां परामर्शापेक्षया मनुष्य(जाति)भेदानेव विचारयितु-
महमावश्यकं मन्ये ।

वाचकाचार्याः श्रीमदुमास्त्रातिनामधेया जैनाचार्यशिरोम-
णयो मनुष्यभेदविषये सूत्रमेकमचकथन् । तथाहि—‘मनुष्या
द्विविधाः—आर्या म्लेच्छाश्च ।’ । ‘तत्र ऋच्छन्ति दूरीभवन्ति
सर्वहेयधर्मभ्य इत्यार्याः’ । इमां व्याख्यामवलम्ब्य यद्यपि भवन्त
एव आर्यानार्यपरामर्शं विधातुं शक्नुवन्ति तथापि विषयमिमं
विशदीकर्तुं जैनागमनिर्दिष्टानार्यभेदानेव संक्षेपतः प्रतिपादयामि ।
प्रज्ञापनासूत्रे प्रथमपदे वक्ष्यमाणसरण्या आर्याणां भेदाः प्रतिपा-
दिताः । तत्र हि मूलभेदौ द्वौ—‘ऋद्धिमानार्योऽनृद्धिमानार्यश्च ।’
य आत्मर्द्धिमान् स एवर्द्धिमानार्यः प्रोच्यते, न तु केवलप्रभूत-
द्युम्नवान् । तस्य चाऽऽत्मर्द्धिमत आर्यस्यार्हच्चक्रवर्त्तिवलदेववासु-
देवजड्वाचारणविद्याचारणरूपाः षट् प्रकाराः प्रदर्शितास्तत्रैव ।
अथानृद्धिमतामार्याणां क्षेत्रार्य—जात्यार्य—कुलार्य—कर्मार्य—शिल्पा-
र्य—भाषार्य—ज्ञानार्य—दर्शनार्य—चारित्र्यार्यरूपा नव भेदाः ।

अयि श्रोतारो महानुभावाः ! एतानपरिचितनाम्नो भेद-
प्रमेदानाकर्ण्य नोद्विजध्वं, सर्वेषामप्यर्थोऽनुपदमेव स्पष्टीक्रियते ।

तत्र प्रथमतः क्षेत्रार्यमेव विवृणोमि । यद्यपि भरतक्षेत्रे द्वात्रिंश-
त्सहस्रसंख्याका देशाः सन्ति परं तेषु केवलं सार्धपञ्चविंशतिरे-
वाऽऽर्यदेशा गण्यन्ते, अवशिष्टाश्चानार्यदेशाः । नामान्यमीषां
सूत्रकृताङ्गस्य प्रथमश्रुतस्कन्धे पञ्चमाध्ययने टीकाकारेण श्रीमता
कोट्याचार्येण प्रदर्शितानि । तानीह विस्तरभयान्न प्रदर्श्यन्ते । तत्र
वास्तव्याः क्षेत्रार्यपदव्यवहार्याः । १ ।

अम्बष्ठ—कलिन्द—वैदेह—वेदङ्ग—हरित—चुञ्चुणरूपाः मुख्य-
तया षड् भेदा जात्यार्यस्य । २ । अथ तृतीयस्य कुलार्यस्यापि
मुख्यतया षड् भेदाः । तद्यथा—उग्रकुलाः भोगकुलाः, राजन्य-
कुलाः, इक्ष्वाकुलाः, ज्ञातकुलाः, कौरवकुलाश्च । ३ । तुरीयाः
कर्मार्याः शास्त्रेऽनेकप्रकारा वर्णिताः । तथाहि दौसिकाः, सौ-
त्तिकाः, कार्पासिकाः, भण्डवैतालिकप्रभृतयः । ४ । पञ्चमे
शिल्पाऽऽर्ये तन्तुवाय—सौचिक—पट्टकारदृतिकाराऽऽदीनां परि-
गणना । ५ । संस्कृतप्राकृताधर्मागधीविज्ञा भाषार्या उच्यन्ते ।
तत्र समष्टिव्यष्टिरूपेणाष्टादशभाषाभाषणरसिकाः सर्व एव भाषार्या
भण्यन्ते । ६ । सप्तमस्य ज्ञानार्यस्य मतिश्रुतावधिमनःपर्यवकेवल-
ज्ञानार्यरूपाः पञ्च भेदाः । ७ । एवं दर्शनार्यस्याप्यष्टमस्य
सरागदर्शनार्य—त्रीतरागदर्शनार्यरूपेण द्वौ मुख्यभेदौ । अथ
कारणे कार्योंपचारात् सरागदर्शनार्यस्य दश प्रभेदाः । ते च
निसर्गरुच्युपदेशरुच्याज्ञारुचिसूत्ररुचिबीजरुच्यधिगमरुचिविस्तार-
रुचिक्रियारुचिसंक्षेपरुचिधर्मरुचिरूपाः । नामनिर्देशेनैव त्रयः

श्रोतृणां भावार्थज्ञानं समुत्पद्यत इति नात्र विवृणोमि । ८ ।
 सच्छास्त्रनिर्दिष्टसदाचारयालननिरताश्चारित्रार्याः कथ्यन्ते । ९ ।
 अथ प्रकृतमनुसरामि ।

मयैतैर्निरूपितेभेदैर्भवतां विदितमेवाऽभूत् यदार्या भूरिभेद-
 प्रभेदभिन्नाः । तदहं कस्यापि मनुष्यस्य कृते एकान्ततो वक्तुं
 न शक्नोमि यदनार्य एवायम् । ततो यस्मिन् येन केनापि
 प्रकारेणार्यत्वमायाति तमात्मीयतया कथं न वयमङ्गीकुर्मः ? ।

अस्मिन् समये ये नवीना विचारा जनानां चेतसि निब-
 द्धास्ते साम्प्रतिकप्रथानुसारेण ।

एतत्तु सर्वथा स्पष्टमेव प्रतिभाति यद् यथा यथा समयो
 व्यतीयाय तथा तथा मनुष्येषु परस्परं पार्थक्यं बभूव । निदर्श-
 नमत्र गृहस्थगृहमेव । तत्र हि यद्येकस्य जनस्य द्वौ पुत्रौ जायेते
 तदा तयोरन्योन्यं घनिष्ठः सम्बन्धो विलोक्यते । ततस्तयोरपि
 सुताः समुत्पद्यन्ते । तत्र सत्यपि संबन्धनैक्ये न तथा घनिष्ठता
 दृश्यते । तेषामपि भूतवो यदि भवन्ति तदा तेषां मूलपुरुषयो-
 रन्यतरस्मिन् शिथिलः सम्बन्धोऽवलोक्यते । अत एव केचि-
 न्मातृतः पञ्चमः पितृतः सप्तमः पृथगेवेति वदन्ति । एवं ब्रह्म
 कालेषु व्यतीतेषु गुणकर्मानुसारेण तत्तज्जातिरूपेण मनुष्या व्य-
 भज्यन्त । तदानीं तु युक्तमप्येतदासीत् । इदानीमेतादृशः समयः
 समाप्तो यस्मिन् यदि काचिद् व्यक्तिः समाजो वा कश्चित्

सजातीयो विजातीयो वा पूर्वं स्वस्वगुणकर्माणि विस्मृत्य पाति-
त्यमलब्ध तस्य स्वमुद्धर्तुं परान् वा समुद्धर्तुं पूर्णोऽधिकारः ।
यत आत्मोद्धारस्याधिकारो न चैकस्यैव कस्यचित् पुरुषस्य
समाजस्य वाऽधीनः, किन्तु सर्वेषामेव प्राणिनाम् । कश्चिदपि
पुरुषो यदि नैजान् दुर्गुणान् दुष्कर्माणि च परित्यज्य सद्गुणी
सुकर्मण्यो वा बुभूषति तर्हि स पुनर्निजोद्धारं किं न कुर्यात् ?।
यदैव हेयगुणकर्माणि विहाय तस्मिन् जने शुद्धता समायाति
तदा तस्मिन्नार्यत्वमप्यायाति ।

आर्यशब्देन कश्चित् समाजः सम्प्रदायो वा न ममाभिप्रेतः
किन्तु हेयधर्मान् निरस्य यः कोऽपि सद्गुणसुकर्माणि स्वीकरोति
स एवाऽऽर्यपदव्यपदेशभाक् । स च यस्मिन् कस्मिन्नपि समाजे
संप्रदाये जातौ वा तिष्ठतु सद्भिराऽऽर्य एव गण्यते ।

संसारे सर्वे एव मनुष्याः सद्गुणसुकर्मभाजो भवन्त्वार्याः,
निजोद्धारं च विदधतु इति मम हार्दिकमभिलषितमेतावदेव
अभिधाय विरम्यते मया ।

श्रीमन्तो भवन्तः सहावधानेन यन्मम भाषणमशृण्वन् तद-
र्थमहं धन्यवादान् दिशामि ।

गुरुकुल वृन्दावन
ता० २४-१२-२३
धर्म सम्बत् २.

}

ॐ शान्तिः शान्तिः सुशान्तिः ।

विजयेन्द्रसूरिः

વૃન્દાવન ગુરુકુળના ઉત્સવ પ્રસંગે વિદ્યાપરિષદના
પ્રમુખ તરીકે સંસ્કૃતમાં આપેલા ભાષણનો

અનુવાદ.

હે ભાગ્યશાલી સભ્યમહોદયો,

।વદાનોની આ વિદ્યાપરિષદમાં આપે મને સલાપતિ શા
માટે બનાવ્યો, તે બે કે હું નથી બાણી શકતો; તો પણ
એટલું તો અવશ્ય કહીશ કે—બે આ પદ આર્યસમાજ કોઈ
પણ મહાશયને આપવામાં આવ્યું હત, તો વધારે યોગ્ય
ગણાત, કિન્તુ આપ સજ્જનોના અનુરોધનું ઉલ્લંઘન કરવાને
અસમર્થ હોઈ આપ સજ્જનોએ આપેલા પદનો સ્વીકાર
કરું છું.

આજની સલાનો ઉદ્દેશ્ય ‘ધર્મ’ પરિવર્તન મીમાંસા’
રાખવામાં આવ્યો છે. તેનું તાત્પર્ય હું એજ સમજું છું કે
વર્તમાન સમયમાં જે અનેક કુમતો પણ ધર્મ તરીકે
પોતાને ઝોળખાવે છે, તેનું પરિવર્તન કરવું. કેમકે આત્મ-
ધર્મનું પરિવર્તન તો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં નજ

થઈ શકે. અચ્છેદી-અભેદી-અનાહારી-અકષાયી આદિ આત્મ-સ્વરૂપને પ્રકટ કરનારા આત્માના ધર્મો છે. આવા આત્મ-ધર્મોનું પરિવર્તન કેમ કરી શકાય ?

હવે વર્તમાન સમયમાંજ શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન, બૌદ્ધ આદિના નામથી અનેક ધર્મો ઓળખાય છે, તે ધર્મોના વિચારની અપેક્ષાથી મનુષ્યજાતિના ભેદોનો વિચાર કરવો આવશ્યક સમજી છું.

વાચકાચાર્ય શ્રીઉમાસ્વામિ નામના જૈનાચાર્યશિરો-મણીએ મનુષ્યના ભેદ બતાવનાર એક સૂત્ર કહ્યું છે:—
“મનુષ્યા દ્વિવિધાઃ આર્યા મ્લેઞ્ઞાશ્ચ ।” તત્ત્વ ઋચ્છન્તિ દૂરી-મવન્તિ સર્વહેયધર્મેભ્ય દ્યત્યાર્યાઃ । આ વ્યાખ્યાને અવલંબી આપ સૌ આર્ય-અનાર્યનો વિચાર કરી શકો છો, તથાપિ આ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને જૈનાગમમાં બતાવેલ આર્યના ભેદોનું સંક્ષેપથી પ્રતિપાદન કરીશ. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પ્રથમ પદમાં આ પ્રમાણે આર્યના ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે:—

મૂળ છે ભેદ-ઋદ્ધિમાન્ આર્ય, અનૃદ્ધિમાન્ આર્ય, જે આત્મ-ઋદ્ધિવાળા હોય તેજ ઋદ્ધિમાન્ આર્ય કહેવાય. નહિ કે કેવળ ઘણા દ્રવ્યવાળો. તે આત્મ ઋદ્ધિમાન્ આર્યના અર્હન્, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, જંઘાચારણ અને વિદ્યા-ચારણ-એમ છ ભેદો છે. અનૃદ્ધિમાન્ આર્યના ક્ષેત્રાર્ય, જ્ઞાત્યાર્ય, કુલાર્ય, કર્માર્ય, શિલ્પાર્ય, જ્ઞાપાર્ય, જ્ઞાનાર્ય, દર્શનાર્ય અને ચારિત્રાર્ય રૂપ નવ ભેદો છે.

મહાનુભાવો, આ અપરિચિત ભેદ-પ્રભેદોને સાંભળી આપ આશ્ચર્ય ન કરશો. બધાના અર્થો અનુક્રમે હું બતાવું છું. પ્રથમ ક્ષેત્રાર્થ-યદ્યપિ ભરતક્ષેત્રમાં ૩૨ હજાર દેશો છે, પરંતુ તેમાં કેવળ સાડીપચીસ દેશોજ આર્ય ગણાવ્યા છે; બાકીના અનાર્ય દેશો છે. આનાં નામો સૂત્રકૃતાઙ્ગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં પાંચમા અધ્યયનમાં ટીકાકાર શ્રીકેટ્યા-ચાર્યે બતાવ્યાં છે. તે નામો વિસ્તારભયથી હું બતાવતો નથી. તે દેશોમાં રહેનારા ક્ષેત્રાર્થ પદથી વ્યવહૃત કરાય છે. જાત્યાર્યનાં છ ભેદો છે-અમ્બષ, કલિન્દ, વૈદેહ, વેદંગ, હરિત, અને ચુંચુણ. ત્રીજા કુલાર્યના મુખ્યતથા છ ભેદો છે-ઉગ્રકુલ, ભોગકુલ, રાજન્યકુલ, ઇક્ષ્વાકુકુલ, જ્ઞાતકુલ, કૌરવકુલ. ચોથા કુર્માર્યના શાસ્ત્રમાં અનેક ભેદો કહ્યા છે-જેવા કે-દૌસિક, સૌતિક, કાર્પાસિક, લંડવૈતાલિક વિગેરે. પાંચમા શિદ્ધપાર્યનાં તંતુવાય, સૌચિક, પટ્ટકાર અને દૃતિકારાદિનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અર્ધભાગધીને જાણનાર ભાષાર્ય કહેવાય છે. તેમાં સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિરૂપથી અઢાર ભાવાના જે રસિક હોય તે બધા ભાષાર્ય કહેવાય. સાતમા જ્ઞાનાર્યના મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલજ્ઞનાર્ય-રૂપ પાંચ ભેદ છે. એ પ્રમાણે દર્શનાર્યના પણ સરાગદર્શનાર્ય, વીતરાગદર્શનાર્ય રૂપ મુખ્ય બે ભેદો છે. હવે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી સરાગદર્શનાર્યના દશ પ્રભેદો છે. તે આ છે:-નિસર્ગરૂચિ, ઉપદેશરૂચિ, આજ્ઞારૂચિ, સૂત્રરૂચિ, બીજરૂચિ, અધિગમરૂચિ, વિસ્તારરૂચિ, ક્રિયારૂચિ, સંક્ષેપરૂચિ અને ધર્મરૂચિ. નામ નિર્દેશમાત્રથીજ શ્રોતાઓને ભાવાર્થ જ્ઞાન થશે. અતએવ તેનું વર્ણન હું નથી કરતો. છેવટ સ્વછાસ્ત્રમાં

ખતાવેલ સદાચારના પાલનમાં જે રક્ત હોય તે ચારિત્ર્ય કહેવાય છે.

હવે હું પ્રસ્તુત વિષય પર આવું છું.

મહાત્માજી, મારા ખતાવેલા ઉપર્યુક્ત લેદોથી આપના સમજવામાં આવ્યું હશે કે આર્યો અનેક લેદોમાં વહેંચા-એલા છે. અતએવ હું કોઈ પણ મનુષ્યને માટે એકાન્તથી એમ નજ કહી શકું કે તે અનાર્યજ છે. અતએવ જેનામાં કોઈ પણ રીતનું આર્યત્વ જણાતું હોય તેને આત્મીય તરીકે શા માટે અંગીકાર ન કરવો ?

વર્તમાન સમયમાં જે નવીન વિચારો મનુષ્યોના ચિત્તમાં ખંધાયેલા છે, તે સામ્પ્રતિક પ્રથાને અનુસરીનેજ.

એ તો સ્પષ્ટજ દેખાય છે કે-જેમ જેમ સમય વ્યતીત થાય છે, તેમ તેમ મનુષ્યોમાં ભિન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે. ગૃહસ્થઘર એ વાતનું દષ્ટાન્ત છે. એક માણસને બે પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે બંનેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ બેવાય છે.

તે પછી તે બંનેને જે પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં તેઓનો નિકટતાનો સંબંધ હોવા છતાં પહેલાંના જેવી ધનિષ્ઠતા બેવાતી નથી. તેના પુત્રો જે થાય તેમનો મૂળ બે પુરૂષોથી કોઈ એકમાં શિથિલ સંબંધ બેવાય છે. અતએવ કોઈ માતાથી પાંચમો અને પિતાથી સાતમો પૃથક્જ કહેવાય છે. એમ ઘણા કાળ વ્યતીત થતાં ગુણકર્માનુસારે તે તે ભતિ-રૂપે મનુષ્યો વિભક્ત થયા છે અને તે વખતને માટે તે

વિભાગો પડવા યોગ્યજ હતાં. અત્યારે એવો સમય પ્રાપ્ત થયો છે કે-જે સમયમાં જો કોઈ વ્યક્તિ કે સમાજે અથવા કોઈ સબતીય કે વિભતીય મનુષ્યે પૂર્વ પોતપોતાના ગુણકર્મેને ભૂલી પતિતાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હોય તો તેનો ઉદ્ધાર કરવો અને કરાવવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે, કેમકે આત્મોદ્ધારનો અધિકાર કોઈ પણ એક વ્યક્તિ કે સમાજનેજ આધીન નથી, કિન્તુ સમસ્ત પ્રાણીઓને તેનો અધિકાર છે. કોઈ પણ પુરૂષ યદ્દિ પોતાના દુર્ગુણો દૂર કરીને-ત્યાગ કરીને સદ્ગુણી અને સુકર્મી થાય, તો પછી તે પોતાનો ઉદ્ધાર કેમ ન કરી શકે ? જ્યારે ત્યાજ્ય ગુણકર્મેનો ત્યાગ કરીને કોઈ માણસમાં શુદ્ધતા આવે, ત્યારે તેનામાં આર્યત્વ પણ આવેજ છે.

આર્યશબ્દથી કોઈપણ સમાજ કે સંપ્રદાયનો મારો અભિપ્રાય નથી, કિન્તુ હૃયધર્મેને છોડી જે કોઈપણ સદ્ગુણ-સત્કર્મેનો સ્વીકાર કરે, તેજ આર્ય કહી શકાય. અને તે જે કોઈ સમાજ, સંપ્રદાય કે જાતિમાં હોય, તેને સજ્જનો આર્યજ ગણે છે.

સંસારમાં બધાયે મનુષ્યો સદ્ગુણ અને સત્કર્મેને ભજવાવાળા થાઓ. અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરો, એજ મારી હાર્દિક અભિલાષા છે, એટલું કહી વિરમું છું.

આપ સૌએ સાવધાનતાપૂર્વક મારું બાષણ સાંભળ્યું છે, એતદર્થ હું આપને ધન્યવાદ આપું છે.

ॐ શાન્તિ: શાન્તિ: સુશાન્તિ: ।

॥ अहम् ॥

श्रीमद्द्यानंद शताब्दि प्रसंगे सर्वधर्मपरिषद्भां
“जैनदर्शन” पर वंचायेदो निबन्ध.

संजन महोदयगुरु अने जेने!

श्रीमद् द्यानंद जन्म शताब्दिना महोत्सव प्रसंगे सर्व धर्म-
परिषद्नी जे योजना करवामां आवी छे, ते अत्यंत प्रशंसनीय अने
भारतना धार्मिक इतिहासमां स्मरणीय गणाय.

पूज्यपाद स्वर्गस्थ शास्त्रविशारद जेनाचार्य श्रीविजयधर्मभूरि,
जेमले देश-देशांतरां जैनधर्मनो अने जैनसाहित्यनो अहोरात्र प्रचार
करवा पाछण पोतानी जूदगीनो अभूत्य समय गाव्यो हुतो, तेमना
पट्टधर इतिहासतत्त्वमहोदधि श्रीमद् आचार्य श्रीविजयेन्द्र-
सूरिज्ये पोतानो आ निबन्ध वांचवानी मारा जेवा जैनधर्मना
अभ्यासीने जे अभूत्य तक आपी छे, ते अद्वैत हुं तेओश्रीनो उप-
कार मानवा साथ मारा आत्माने धन्यजाग्यण समजुं छुं. आटलो
प्रस्ताव करी हवे हुं आचार्य महाराजने निबन्ध वांचि.

दासी कृष्णचंद हरियंद-भट्टवा

સબળનો,

‘ જૈનદર્શન ’ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે. આ જૈનદર્શનમાં તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ સમૃદ્ધ, સંપૂર્ણ અને જૈનેતર સમય સાહિત્યના અભ્યાસીઓને પણ આકર્ષણ કરે તેવું છે. આ સંબંધમાં એક જર્મન વિદ્વાન ડૉ. હર્મન જેકોબી કહે છે કે—

In conclusion let me assert my conviction that Jainism is an original system, quite distinct and independent from all others, and that, therefore it is of great importance for the study of Philosophical thought and religious life in ancient India.

Read in the Congress of the History of religion

ઉપસંહારમાં મારે કહેવું જોઈએ કે, જૈનધર્મ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે, એ અન્ય સર્વ દર્શનોથી સર્વથા ભિન્ન અને સ્વાયત્ત છે અને એ રીતે એ પ્રાચીન ભારતવર્ષની તાત્ત્વિક વિચારસરણી અને ધાર્મિક જીવનશ્રેણિનાં અધ્યયન નિમિત્તે અત્યંત ઉપયોગી છે. આ મારી નિશ્ચિત પ્રતીતિ છે.

(સર્વ ધર્મ ઇતિહાસ પરિષદમાં વંચાયેલ નિબંધ ઉપરથી)

એક સમય હતો, જ્યારે જૈનધર્મ સંબંધી મોટા મોટા વિદ્વાનોમાં પણ ભારે અજ્ઞાન હતું. કેટલાક જૈનધર્મને બુદ્ધ-ધર્મની કે બ્રાહ્મણધર્મની શાખા માનતા હતા, કેટલાક મહા-

વીરસ્વામીને તેના સ્થાપક માનતા હતા, અને કેટલાક જૈન-ધર્મને નાસ્તિકધર્મ પણ કહેતા હતા. આજે પણ આવું કહેનારા સર્વથા નથી, તેમ તો નહિંજ, પરંતુ અભ્યાસ અને શોધખોળના પરિણામે એ તો ચોક્કસ જણાઈ આવ્યું છે કે બુદ્ધધર્મની પહેલાં જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો, અને મહાવીર-સ્વામી તો તેના પ્રચારક તરીકે થઈ ગયા છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની દૃષ્ટિ પહેલવહેલી બ્રાહ્મણધર્મ અને બુદ્ધધર્મ તરફ પડી, અને તેથી તેના અભ્યાસમાં તેઓ જૈનધર્મના અભ્યાસને ભૂલી ગયા. આ ઉપરાંત મહાવીર અને બુદ્ધ સમકાલીન હતા, તેમજ બન્નેના જીવનમાં તેમજ ઉપદેશમાં કંઈક સામ્ય હતું. તેથી બુદ્ધધર્મ ને જૈનધર્મ બન્ને એકજ માની લેવાની ભૂલ કેટલાકોએ કરી હતી, પરંતુ જેમ જેમ અભ્યાસ ને શોધખોળ વધ્યાં, તેમ તેમ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો અને ઇતિહાસ કંઈક ઔરજ પ્રકારના અને મહત્ત્વના જણાયા. પરિણામે આજે ડૉ. જેકોબી, ડૉ. પેટોલ્ડ, ડૉ. સ્ટીનકોનો, ડૉ. હેલ માઉથ, ડૉ. હર્ટલ અને બીજા અનેક વિદ્વાનો જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યનો અભ્યાસ અને પ્રકાશ યૂરોપાદિ દેશોમાં કરી રહ્યા છે.

જૈનધર્મ સંબંધી અજૈન વિદ્વાનોમાં એટલી અજ્ઞાનતા હોવાનું અને તબજન્ય આક્ષેપો થવાનું કારણ માત્ર એજ જણાઈ આવે છે કે તેમનામાં મૂળ અભ્યાસ અને સંશોધનની ખામી હતી.

પ્રાચીનતા.

જૈનધર્મ પ્રાચીનતાનો દાવો કરે છે. જગતના ધાર્મિક ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરવાથી માલૂમ પડે છે કે હઝરત મૂસાએ ચાહૂદી ધર્મ ચલાવ્યો. કન્દ્યુસીયસ, કે જે ચીનદેશના પ્રાચીન ધર્મ સંસ્થાપક અને પ્રવર્તક થઈ ગયા તેણે કન્દ્યુસસ ધર્મ ચલાવ્યો. મહાત્મા ઇસુખ્રીસ્તે ખ્રીસ્તી ધર્મ ચલાવ્યો. હઝરત મહમ્મદે મહોમેદન ધર્મ શરૂ કર્યો. મહાત્મા બુદ્ધે બુદ્ધધર્મ શરૂ કર્યો. અને મહાન્ જરથોસ્તે પારસી ધર્મ શરૂ કર્યો. જ્યારે તે પહેલાં એટલે આજથી ૨૪૫૧ વર્ષ પહેલાં ભગવાન્ મહાવીરે પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવતા જૈનધર્મના પ્રચારક તરીકે પ્રચાર કર્યો. જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ આ બધા ધર્મો આધુનિક ગણી શકાય. તેની ના કહી શકાય તેમ નથી. માત્ર બ્રાહ્મણ યા વૈદિકધર્મ અને જૈનધર્મ એ બે પ્રાચીન ધર્મ ગણાય છે. હવે આ બે ધર્મોના સંબંધમાં કંઈક વિચાર કરવો રહે છે.

બૌદ્ધના ધમગ્રંથો-પિટકગ્રંથો મહાવગ્ગ અને મહાપરિનિવ્વાન સુત્ત વગેરે પણ જૈનધર્મ અને મહાવીરસ્વામીને લગતી કેટલીક હકીકતો બતાવી રહ્યા છે. વળી આ ઉપરાંત મહાભારત અને રામાયણ આદિમાં પણ જૈનધર્મ સંબંધી ઉલ્લેખો મળી આવે છે. મતલબ કે હિંદુધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં પણ તે સંબંધી ઉલ્લેખો છે.

જૈનધર્મના આદિતીર્થંકર ઋષભદેવનું વર્ણન શ્રીમદ્

ભાગવતના પાંચમાં સ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાયમાં આવે છે. આ ઋષભદેવ ભરતના પિતા થાય છે, કે જેના નામથી ભારતવર્ષ નામ પડ્યું કહેવાય છે. ભાગવતની કથા અનુસારે ઋષભદેવ સાક્ષાત્ વિષ્ણુના અવતાર હતા. આથી આગળ વધીને જોઈએ તો વેદોમાં પણ જૈન તીર્થંકરોનાં નામો આવે છે. આ કાંઈ ઉપબળી કાઢેલ નામો નથી, પણ ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામોમાંના નામો છે, કે જે વિદ્વાન્ ઇતિહાસવેત્તાઓની શોધના પરિણામે તે સાબિતીઓ મળેલી છે.

ઉપરનાં પ્રમાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ જોવાય છે કે વેદોમાં પણ તે તીર્થંકરોનાં નામો આવે છે, કે જે તીર્થંકરોને જૈનો દેવ તરીકે માને છે. અને અત્યેવ એ કહેવું લગારે અત્યુક્તિવાળું નથી કે—વેદરચનાના કાળ પહેલાં પણ જૈન-ધર્મ અનુસર્ય હતો.

Dr. Guerinot કહે છે—

There can no longer be any doubt that Parsva was a Historical personage. According to the Jain Tradition, he must have lived a hundred years and died 250 years before Mahavir. His period of activity, therefore corresponds to the 8th Century B. c.

The Parents of Mahavir were followers of the religion of Parsva. x x x “ The age, we live in, there have appeared 24 Prophets of Jainism. They are ordinarily called Tirthankers.

With the 23rd Parsvanath we enter into the region of History & reality.

Introduction to his Essay on Jain Bibliography.

શ્રીપાર્શ્વનાથ એક ઐતિહાસિક મહાપુરુષ હતા એ નિઃશક છે. તેમનું આયુષ્ય એક સો વર્ષનું હતું અને તેઓ શ્રી મહાવીર પહેલાં અઢીસો વર્ષ અગાઉ નિર્વાણ પામ્યા હતા એમ જૈન પરંપરા ઉપરથી ઉપલબ્ધ થાય છે. આ રીતે તેમનો જીવનકાળ અને ઇ. સ. પૂર્વેની આઠમી શતાબ્દિ એ બન્ને સમકાલીન બને છે.

શ્રીમહાવીરના માતાપિતા શ્રી પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતા. x x x સદ્ય કાળમાં— (આ અવસર્પિણીકાળમાં) જૈનોમાં ૨૪ અવતારો થયા છે. જૈનોના આ મહાપુરુષોને સામાન્ય રીતે તીર્થંકરો કહેવાય છે. ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથના કાળથી આપણો અકલ્પિત અને ઐતિહાસિક પ્રદેશમાં પ્રવેશ થાય છે.

(જૈન ગ્રંથવિદ્યા વિષયક નિબંધનો ઉપોદ્ઘાત)

આ બધાં પ્રમાણો ઉપરથી સાબીત થાય છે કે—જૈન-ધર્મ અત્યંત પ્રાચીન ધર્મ છે. મહાવીરસ્વામી તે ધર્મના અન્તિમ તીર્થંકર થયા છે અને તે બુદ્ધજગવાનના સમકાલીન હતા. ઋષભદેવ પ્રથમ તીર્થંકર થઈ ગયા છે અને તેમનો જન્મકાળ અત્યંત પ્રાચીન છે.

તત્ત્વજ્ઞાન.

મારે નિષ્પક્ષપાત રીતે કહેવું જોઈએ કે—જૈનધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન, તેની ધર્મ અને નીતિમીમાંસા, તેનું કર્તવ્યાકર્તવ્ય શાસ્ત્ર અને ચારિત્રવિવેચન ઘણું ઉચ્ચશ્રેણીનાં છે. જૈન-દર્શનમાં અધ્યાત્મ, મોક્ષ, આત્મા અને પરમાત્મા, પદાર્થવિજ્ઞાન તેમજ ન્યાય વિષે સ્પષ્ટ, વ્યવસ્થિત અને બુદ્ધિગમ્ય વિવેચન જોવામાં આવે છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન એટલું ઉંડું, મહત્ત્વનું અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ આલોખ્યોલું છે કે મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી વાંચનાર અને અભ્યાસ કરનારને તે સંપૂર્ણ લાગ્યા વિના કદિ નજર રહે; એટલુંજ નહિ પરંતુ હૃદયમાં એક પ્રકારનો અપૂર્વ આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે.

જે જે વિદ્વાન્ મહાશયોએ જૈનધર્મનો તુલનાત્મક રીત્યા અભ્યાસ કર્યો છે, તે તેની સુક્રાંકે પ્રશંસા કર્યા વિના નથી રહ્યા.

જગત્ શી વસ્તુ છે ? તે માત્ર બે તત્ત્વો—જડ અને ચૈતન્ય રૂપ માલૂમ પડે છે—અખંડ પ્રહ્લાંડના સમગ્ર પદાર્થો આ બે તત્ત્વોમાં આવી જાય છે.

જેમાં ચૈતન્ય નથી—લાગણી નથી, તે જડ છે, અને તેથી વિપરીત ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે, તે જીવ છે. જ્ઞાન-શક્તિ એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ચેતનાલક્ષણો જીવઃ ।

જૈનતત્ત્વજ્ઞાન ત્યાં સુધી આગળ વધ્યું છે કે તે પૃથ્વીને, જળને, અગ્નિને, વાયુને અને વનસ્પતિને જીવમય માને છે.

જીવોના મુખ્ય ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે લેહો છે. અને સ્થાવરનાં બે લેહો છે, સૂક્ષ્મ અને બાહર. વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકોનું પણ માનવું છે કે તમામ પોલાણુ (આકાશ) સૂક્ષ્મ જીવોથી ભર્યું છે, તેઓની માન્યતા પ્રમાણે સૌથી નાનું થેકસસ નામનું પ્રાણી તેઓએ શોધ્યું છે, જે એક સોયના અગ્રભાગ પર એક લાખ બેસતાં પણ ગીરદી થતી નથી.

પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવેત્તા પ્રોફેસર જગદીશચંદ્ર બોઝે વનસ્પતિના છોડો ઉપર પ્રયોગો કરી પૂરવાર કરી આપ્યું છે કે વનસ્પતિના છોડોને ક્રોધ, લોભ, રીસ વગેરે સંજ્ઞાઓ હોય છે અને જીવ પણ હોય છે. આ વાત જૈનદર્શને, હજારો વર્ષ પહેલાં બતાવેલ છે કે જે વખતે યત્રો જેવું કંઈ પણ સાધન નહોતું; પરંતુ પોતાના જ્ઞાનદ્વારા તીર્થંકરોએ બતાવ્યું હતું.

હવે સમય આવી લાગ્યો છે જ્યારે જૈનદર્શનના અનેક સિદ્ધાંતો જગતને સ્વીકારવા પડશે, એમ અનુમાન કરવાને ઘણાં કારણો છે.

જીવ અને અજીવ ઉપરાંત પુણ્ય-પાપ (શુભ કર્મો અને અશુભ કર્મો), આશ્રવ (આશ્રીયતે કર્મ અનેન-આત્માની સાથે કર્મનો સંબંધ થવાના કારણો) સંવર (આવતાં કર્મોને અટકાવે તે), બંધ (કર્મનો બંધ થવો), નિર્જરા (કર્મનો ક્ષય) અને મોક્ષ (મુક્તિ) આ સાત મળી કુલ નવ તત્ત્વો જૈનદર્શને માન્યાં છે.

આખી જૈન ફિલોસોફી કર્મ ઉપર નિર્ભર છે. આત્મા

અને કર્મ એ બન્નેનો અનાદિ સંબંધ છે. અસલ સ્વરૂપે આત્મા સંવિધાનંદમય છે, પણ કર્મોના આવરણવશાત્ તેનું મૂલ સ્વરૂપ આચ્છાદિત છે. જેમ જેમ કર્મોનો નાશ થાય છે. તેમ તેનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકાશિત થાય છે અને સર્વથા કર્મોનો નાશ થવાથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર યાને મોક્ષનું અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેવાં જેવાં કર્મો જીવ કરે છે, તેવાં તેવાં તેને ફલ ભોગવવાં પડે છે, અને તેથી જ્યાં સુધી કર્મોનો સર્વથા નાશ ન થાય ત્યાંસુધી જન્મ-જરા-મરણાદિના દુઃખો ભોગવવા પડે છે.

મોક્ષનું સાધન.

જૈનદર્શનમાં મોક્ષના સાધન તરીકે સમ્યગ્દર્શન (Right belief) સમ્યગ્જ્ઞાન (Right knowledge) અને સમ્યક્ ચારિત્ર (Right character) એ ત્રિપુટીને માને છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સૌથી પહેલુંજ સૂત્ર આ આપવામાં આવ્યું છે.—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । આજ મોક્ષનો માર્ગ છે. વળી જૈનદર્શન આત્માને નિત્ય માને છે. કર્મોનો ક્ષય કરી અખંડાનંદ-મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરનાર આત્માઓ પુનઃ અવતાર લેતા નથી તેમ જૈનશાસ્ત્ર માને છે. જો કે તીર્થંકરોના જન્મથી એમ સાબીત થાય છે કે-જ્યારે જ્યારે જગત્માં અનાચારો ને દુઃખો વધી પડે છે; ત્યારે મહાન આત્માઓ અવશ્ય જન્મે છે, અને તેઓ જગત્ને સન્માર્ગ બતાવે છે, પરન્તુ મુક્ત આત્મા કે જેઓને સંસારમાં ફરી આવવાને કશું કારણજ નથી, તે ફરીથી સંસારમાં જન્મ લેતા

નથી. ત્યારે એવા મહાન પુરૂષો જન્મે છે, તે મોક્ષમાં ગયેલા આત્માઓ નહિ; પરંતુ ચાર ગતિમાં ભ્રમણ કરનાર આત્માઓ પૈકીના જ હોય છે.

શ્રીગીતાજીનો કર્મયોગ એ જૈન પરિભાષામાં પુરૂષાર્થ છે. જૈનદર્શન કર્મવાદી થવાને નહિ, પણ આત્મા કોઈની પણ સહાય વિના જીવનમુક્ત (કૈવલ્ય) અવસ્થા મેળવવાનો પુરૂષાર્થ કરવાને ફરમાવે છે. આત્મા સંપૂર્ણ-આત્મજ્ઞાનવડે (કૈવલ્યજ્ઞાને) જગતના સર્વ ભાવો ભણી અને ભેધ શકે છે અને તે પછી તે મોક્ષપદને પામે છે. મુક્ત આત્માઓને નિર્મળ આત્મજ્યોતિમાંથી સ્ફુરતો સ્વાભાવિક જે આનંદ છે તેજ આનંદ પરમાર્થ સુખ છે. તેવા આત્માઓને શુદ્ધ, બુદ્ધ, સિદ્ધ, નિરંજન, ખરબખર વગેરે નામો શાસ્ત્રોમાં આપ્યાં છે.

ઈશ્વર.

ઈશ્વરના સંબંધમાં જૈનશાસ્ત્ર એક નવીન જ દિશા ખતાવે છે. આ વિષયમાં જૈનદર્શન દરેક દર્શનથી લગભગ બુદ્ધ પડે છે, તે પણ તે દર્શનની ખૂબી છે. પરિક્ષીણસકલકર્મા ઈશ્વર. જેનાં સકલ કર્મોનો ક્ષય થયો છે, એવાં આત્મા પરમાત્મા બને છે. જે જીવો આત્મસ્વરૂપના રિકા-સના અભ્યાસમાં આગળ વધીને પરમાત્મા સ્થિતિએ પહોંચે છે તેજ ઈશ્વર છે આ જૈનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. હા, પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચેલા સર્વ સિદ્ધો પરસ્પર એકાકાર,

છે એક સમાન ગુણ અને શક્તિવાળા હોવાથી સમષ્ટિરૂપે તેઓનો “ એક ” શબ્દથી વ્યવહાર થઈ શકે છે.

જૈનધર્મનો એક અન્ય સિદ્ધાન્ત પણ વિચારશીલ વિદ્વાનોનું વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. તે એ કે ઇશ્વર જગત્નો કર્તા નથી. વીતરાગ ઇશ્વર ન તો કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, ન કોઈના ઉપર નાખુશ થાય છે; કારણ કે તેનામાં રાગ-દ્રેષનો સર્વથા અભાવ છે. સંસાર ચક્રથી નિર્દોષ પરમકૃતાર્થ ઇશ્વરને જગત્કર્તા થવાનું શું કારણ ? દરેક પ્રાણીનાં સુખ-દુઃખો તેની કર્મસત્તા ઉપર આધાર રાખે છે. સામાન્ય બુદ્ધિથી જ્યારે દુનિયા ઉપરની બધી વસ્તુઓ કોઈના બનાવ્યા વિના ઉત્પન્ન નથી થતી; ત્યારે જગત્ પણ કોઈએ બનાવ્યું હશે એમ કહેવાય છે. એમ તે ખ્યાલ માત્ર છે, કારણ કે સર્વથા રાગ, દ્રષ , ઇચ્છા આદિથી રહિત પરમાત્મા-ઇશ્વરને જગત્ બનાવવાનું કંઈજ કારણ જોવાતું નથી અને તેવા ઇશ્વરને જગત્ના કર્તા માનવામાં અનેક દોષારોપ આવી શકે છે.

હા, એક રીતે ઇશ્વર જગત્કર્તા બતાવી શકાય:—

परमैश्वर्ययुक्तत्वाद् मत आत्मैव वेश्वरः ।

स च कर्तेति निर्दोषः कर्तृवादे व्यवस्थितः ॥

—શ્રીહરિભદ્રસૂરિ.

ભાવાર્થ—પરમૈશ્વર્ય યુક્ત હોવાથી આત્મા એજ ઇશ્વર મનાય છે અને તેને કર્તા કહેવામાં દોષ નથી, કેમકે આત્મામાં કર્તૃવાદ (કર્તાપણું) રહેલ છે.

માત્ર જૈનોજ ઇશ્વરને જગતકર્તા માનતા નથી એમ નથી, પણ વૈદિક મતવાળાઓમાંના ઘણાઓ ઇશ્વરને જગતકર્તા માનતા નથી. જુઓ વાયસ્પતિમિશ્ર રચિત સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ૫૭ કારિકા.

સ્થાદ્વાદ.

પ્રમાણુપૂર્વક જૈનશાસ્ત્રોમાં એક સિદ્ધાન્ત એવો સાબીત કરવામાં આવ્યો છે કે જેના સંબંધમાં વિદ્વાનોને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. એ સિદ્ધાન્ત છે સ્થાદ્વાદ. एकस्मिन् वस्तुनि सापेक्षरीत्या विरुद्धनानाधर्मस्वीकारो हि स्याद्वादः । એક વસ્તુમાં અપેક્ષાપૂર્વક વિરુદ્ધ જુદા જુદા ધર્મોના સ્વીકાર કરવો એનું નામ સ્થાદ્વાદ છે. જ્યારે મનુષ્ય કાંઈ બોલે છે, ત્યારે તેમાં તેના સિવાય બીજા વિષય સંબંધિ સત્ય અવશ્ય રહે છે. જેમકે ‘તે મારા ભાઈ છે,’ આમ જ્યારે હું બોલું છું ત્યારે તે મારા ભાઈ છે, છતાં તે કોઈના પુત્ર પણ છે, કોઈનો દાકો પણ છે, કોઈનો મામો પણ છે. પ્રત્યેક વસ્તુને અપેક્ષાથી નિત્યાનિત્ય રૂપે માનવી એટલે સર્વ પદાર્થો ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થાયી સ્વભાવવાળા છે તેમ ઠરે છે. વસ્તુ માત્રમાં સામાન્યધર્મ અને વિશેષધર્મ રહેલા છે. મતલબ કે એકજ વસ્તુમાં સાપેક્ષથી અનેક ધર્મોની વિદ્યમાનતા સ્વીકારવી તેનું નામ સ્થાદ્વાદ છે. જરા વિશાળ દૃષ્ટિથી દર્શન શાસ્ત્રો જોનાર સારી પેઠે સમજી શકે છે કે—હરેક દર્શનકારને એક અથવા બીજી રીતે સ્થાદ્વાદ સ્વીકારવોજ પડ્યો છે.

સમયના અભાવે માત્ર ટુંકાણુમાંજ દરેક વિષયની રૂપરેખા તમારી આગળ ઉપસ્થિત કરૂં છું.

જૈનસાહિત્ય.

હવે જૈનસાહિત્ય સંબંધી જરા દૃષ્ટિપાત કરીએ.

જનસાહિત્ય વિપુલ, વિસ્તીર્ણુ અને સમૃદ્ધ છે. એવો કોઈ પણ વિષય નથી જેના ઉપર રચાયેલા અનેક ગ્રંથો જૈન સાહિત્યમાં ન મળી આવે, એટલુંજ નહીં પરંતુ તે વિષયોની ચર્ચા ઘણી ઉત્તમ રીતે ઉત્તમોત્તમ અને વિક્રતાપૂર્ણ દૃષ્ટિથીજ થયેલી છે.

જૈનદર્શનમાં પ્રધાન ૪૫ શાસ્ત્રો છે, જે સિદ્ધાંત અથવા આગમના નામથી ઓળખાય છે. તેમાં ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૬ છેદ, ૪ મૂળસૂત્ર, ૧૦ પયન્ના અને ૨ અવાંતર સૂત્રો, આવે છે.

પ્રાચીન સમયમાં શાસ્ત્ર લખવા-લખાવવાનો રિવાજ નહોતો. સાધુઓ પરંપરાથી આવેલ જ્ઞાનને મુખપાઠે રાખતા. જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેને પુસ્તકરૂઢ કરવાની ફરજ પડી. આગમમાં જે ઓધ છે તે મહાવીરસ્વામીના જીવન, કથન અને ઉપદેશનો સાર છે. આ આખું જૈનસાહિત્ય દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગ એ ચાર વિભાગોમાં બહેંચાયેલું છે.

ગણિત સંબંધી ચંદ્રપ્રજ્ઞસિ, સૂર્યપ્રજ્ઞસિ અને લોકપ્રકા-
શાદિગ્રંથો એટલા અપૂર્વ છે કે તેમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારામંડળ,
અસંખ્ય દ્વીપ, સમુદ્રો, સ્વર્ગલોક, નારકી વગેરેની પુષ્કળ
હકીકતો મળી આવે છે.

હીરસૌભાગ્ય, વિજયપ્રશસ્તિ, ધર્મશર્માલ્યુદય, હમ્મીર મહા-
કાવ્ય, પાર્શ્વલ્યુદય કાવ્ય, યશસ્તિલક ચંપૂ વગેરે કાવ્યો, સન્મતિ-
તર્ક, સ્યાદાદરતાકર, અનેકાન્તજયપતાકા વગેરે ન્યાયગ્રંથો,
યોગખિન્દુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય વગેરે યોગગ્રંથો, જ્ઞાનસાર,
અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ વગેરે આધ્યાત્મિક ગ્રંથો,
સિદ્ધહેમચંદ્ર વિગેરે વ્યાકરણગ્રંથો આજ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે.
પ્રાકૃતસાહિત્યનું ઉંચામાં ઉંચું સાહિત્ય જૈનસાહિત્યમાંજ છે
જૈનન્યાય, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈનનીતિ અને અન્યાન્ય વિષયોના
ગદ્ય-પદ્યના અનેક ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો જૈનસાહિત્યમાં લખ્યા પડ્યા છે.

વ્યાકરણ અને કથા સાહિત્ય તો જૈન સાહિત્યમાં અદ્વિતીય
છે. જૈનસ્તોત્રો, સ્તુતિઓ, જુગી ગુજરાતી લાખાના રાસાઓ
વગેરે અનેક દિશામાં જૈનસાહિત્ય ફેલાયેલું છે. જૈનસાહિત્ય
માટે પ્રો. જોહન્સ હર્ટલ લખે છે કે:—They (Jains) are the
creators of very extensive popular literature.

અર્થાત્—જૈનો, ઘણા વિશાળ લોકભોગ્ય સાહિત્યના સર-
જનહાર છે.

પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી અને તામીલ ભાષામાં
પણ જૈનસાહિત્ય પુષ્કળ લખાયેલું છે.

શ્રીમદ્ સિદ્ધસેનદિવાકર, શ્રીમદ્ હરિલદ્રસૂરિ, શ્રીમદ્ હેમ-
ચંદ્રાચાર્ય, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી, ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજી

આવા અનેક જૈન આચાર્યોએ જૈનસાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં પોતાનાં જીવનો વ્યતીત કર્યાં છે.

છેલ્લા ૨૫-૩૦ વર્ષથી જ્યારથી જૈનસાહિત્ય વિશેષ પ્રચારમાં આવવા લાગ્યું છે ત્યારથી ધંગલાંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇટલી અને ચીનમાં જૈન સાહિત્યનો ખૂબ પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. આજે તો સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયધર્મસૂરિજી મહારાજના મહાન્ કાર્યથી અનેક વિદ્વાનો દેશ-દેશમાં જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ ને પ્રચાર કરી રહ્યા છે.

મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે જેમ જેમ જૈનસાહિત્ય વધારે પ્રમાણમાં વંચાશે ને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ તેનો અભ્યાસ થશે, તેમ તેમ તેમાંથી મીઠી સુગંધી જગતના રંગમંડપમાં ફેલાશે ને તેનાથી જગતમાં વાસ્તવિક અહિંસાધર્મનો પ્રચાર થશે.

જૈન ઇતિહાસ-કલા.

જૈન તેમજ અજૈન વિદ્વાનોનું ધ્યાન જૈન ઇતિહાસ તરફ હજી એટલું નથી આકર્ષાયું જેટલું આકર્ષાવું જોઈએ. ગુજરાતના ઇતિહાસનું મૂળ જૈન ઇતિહાસમાં છે. જૈનોએ ગુજરાતનો ઇતિહાસ સંભાળી રાખ્યો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અનેક પ્રાચીન શિલાલેખો, પટ્ટકો, મૂર્તિઓ, ગ્રંથો, સિક્કાઓ અને તીર્થસ્થાનોમાં જૈન ઇતિહાસનાં સ્મરણો મળી આવે છે. જૈનરાજ ખારવેલની ગુફાઓ, આણુ ઉપરનું અબયખીલચું કોતરકામ, શત્રુજયપર્વત ઉપરનાં મંદિરો, જૈનોનું સ્થાપત્ય

શિલ્પકળા સંબંધમાં શ્રેષ્ઠતા હોવાના પ્રમાણો રજુ કરે છે. જૈન રાજાઓ અને મંત્રીઓ પણ અનેક થઈ ગયા છે.

સંપ્રતિ, શ્રેણિક, કોણિક, કુમારપાળ વિગેરે તેમજ અનેક રાજ્ય વહિવટો કરનાર વસ્તુપાલ, તેજપાલ, ભામાશાહ, મુંબલ, ચાંપાશાહ વિગેરે વિગેરે મંત્રીઓ આજ પણ જૈન ઇતિહાસના રંગમંડપમાં અપૂર્વ ભાગ લજવી રહ્યા છે.

અહિંસા.

‘ અહિંસા ’ એ જૈનધર્મનો જગત્ને અદ્ભુત સંદેશ છે. જગત્ના સર્વ ધર્મોમાં અહિંસા વિષે જરૂર કંઈ ને કંઈ ઉલ્લેખ છે, પણ જૈનધર્મે જે અહિંસા ધર્મ બતાવ્યો છે તેવો બીજા ધર્મોમાં નહિ હોય-નથીજ. ભારતીય કેટલાક કહેવાતા વિદ્વાનોનો આક્ષેપ છે કે અહિંસાધર્મે ભારતવર્ષની વીરતાનો નાશ કર્યો છે. લોકોમાં શૂરવીરતાને બદલે બાયલાપણું, બીકણપણું, આણ્યું છે, તે વાત સત્ય નથી. અહિંસાધર્મ પાળનારાઓએ યુધ્ધો કર્યા છે, લડાઈઓ કરી છે અને રાજ્યો ચલાવ્યા છે. અહિંસામાં જે આત્મશક્તિ, જે સંયમ, જે વિશ્વપ્રેમ છે, તે બીજા કશામાં નથી. અહિંસા સંબંધી ઉપર્યુકત આક્ષેપો તે જ લોકો કરે છે કે જેઓ જૈનદર્શનમાં પ્રતિપાદિત સાધુધર્મ અને ગ્રહસ્થધર્મને બાણવા પામ્યા નથી. આ બે ધર્મોની બુદ્ધાઈ સમજનાર એવો આક્ષેપ કદી કરી શકેજ નહિ.

ભારતગૌરવ લોકમાન્ય તિલકે પોતાના આખ્યાનમાં એક

સ્થળે કહ્યું છે કે અહિંસા પરમો ધર્મ: એ ઉદાર સિદ્ધાંતે બ્રાહ્મણ ધર્મ પર ચિરસ્મરણીય છાપ મારી છે અર્થાત્ યજ્ઞયાગાદિમાં પશુહિંસા થતી હતી તે આજકાલ નથી થતી; એ જૈનધર્મેજ એક મોટી છાપ બ્રાહ્મણ ધર્મ પર મારી છે. ઘોર હિંસાનું પાતક બ્રાહ્મણ ધર્મથી વિદાય કરવાનું શ્રેય જનધર્મના હિસ્સા માંજ છે.

નોર્વેજીયન વિદ્વાન્ ડો. સ્ટીનકોનો પણ કહે છે કે—

“આજ પણ આહિંસાની શક્તિ પૂર્ણપણે જાગૃત છે. જ્યાં કહ્યાં ભારતીય વિચારો યા ભારતીય સભ્યતાએ પ્રવેશ કર્યો છે, ત્યાં સદૈવ ભારતનો આજ સંદેશ રહ્યો છે. આ તો સંસાર પ્રતિ ભારતનો ગગનભેદી સંદેશ છે. સને આશા છે, અને મારો એ વિશ્વાસ છે કે પિતૃભૂમિ ભારતના ભાવી ભાગ્યમાં ગમે તે થાઓ પણ ભારતવાસીઓનો આ સિદ્ધાંત સદૈવ અખંડ રહેશે.”

ઉપસંહાર.

સન્નજનો,

જૈનધર્મે દયા-અહિંસા માર્ગ તરફ જગતને આકર્ષે છે. જૈનોએજ બ્રાહ્મણોને અહિંસક બનાવ્યા છે, યજ્ઞયાગાદિમાં થતી હિંસાનો જે નાશ થયો છે તે જૈનધર્મના પ્રતાપેજ.

ગુજરાતને અહિંસાનું કેન્દ્ર બનાવવામાં પણ જૈનધર્મજ મુખ્ય કારણ છે.

મહાધર્મોમાં જૈનધર્મની વિશેષતા અહિંસામાં છે. આ સુઅવિલાસ ને પ્રવૃત્તિની દુનિયામાં જૈનસૂત્રો ને સિદ્ધાંતે નિવૃત્તિમાર્ગ અને ત્યાગમાર્ગ તરફ દોરે તે કેમ પોષાય એમ ઘણાઓને લાગતું હશે; પરંતુ અંતે તેજ માર્ગ બધાને લેવાની ફરજ પડશે.

જૈનસાધુઓના આચાર દુનિયાભરમાં પ્રશંસનીય ગણાય છે. તેઓ આર્યાવર્તના પ્રાચીન સાધુ આચારને આજે પણ પાળી રહ્યા છે. જ્યારે આ વીસમી સદીમાં અનેક સાધુઓએ સાધુતા છોડીને જરૂરી સગવડો એશ-આરામનાં સાધનો સેવવા માંડ્યાં છે.

સંજ્ઞનો !

આપ સૌએ માફ ન્યાખ્યાન આટલો વખત સાંભળવા જે ધીરતા અને શાન્તિ જાળવી રાખી છે, તે બદલ હું અંતઃકરણથી આપને ધન્યવાદ આપું છું; અને સાથે સાથે એટલો અનુરોધ કરું છું કે સામાન્ય ધર્મોમાં કયાંય પણ ભેદ નથી.

એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે—

Eternal truth is one but it is refleted in the minds of the singers.

દરેક તત્ત્વજ્ઞાન તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે અને વિચારવામાં આવે તો ઘણાખરા મતભેદો તો તુરતમાં જ મરી જવા પામે તેમ છે.

ભારતના ધાર્મિક ઉત્થાન માટે ભારતીય લોકોએ ધાર્મિક
કલેશોને દૂર કરવા જોઈએ છે અને ત્યારેજ આપણી એકતા
જગતને અનેરા ચમત્કાર બતાવશે, એમ મારે નમ્ર પરન્તુ
દૃઢ વિશ્વાસ છે. પ્રાન્તે જૈન ધર્મ, કે જે યૂનિવર્સલ-દુનિયાનો
ધર્મ છે અને તેજ પ્રમાણે દુનિયા તેને અપનાવે, આટલું
ઈચ્છી માફ વકતવ્ય અહિંજ સમાપ્ત કરું છું. વંદે જિનવરમ્ ।

આચાર્ય વિજયેન્દ્રસૂરિ.

કલકત્તામાં ભરાએલા ઇન્ડિયન ફિલોસોફીકલ
કોંગ્રેસમાં ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ જૈનાચાર્ય

શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ મહારાજ

ના

જૈનતત્ત્વજ્ઞાન

ઉપર વંચાયેલો નિબંધ

ઉપક્રમ—

ભારતવર્ષનો જૂનામાં જૂનો ઇતિહાસ પણ એ વાતનું
પ્રતિપાદન કરે છે કે—અહિં એવા ઉચ્ચકોટીના તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો
હતા, જેની બરાબરી ભાગ્યેજ બીજો કોઈ દેશ કરી શકતો.
ભારતવર્ષના દર્શનોમાં એટલું ઉંડું રહસ્ય સમાયેલું છે કે,
જેનો તલરસ્પર્શ કરવામાં આજ કોઈપણ વિદ્વાન સફલતા
મેળવી શકતો નથી. કમનસીબ ભારતવર્ષ આજ ઇતરદેશના
તત્ત્વજ્ઞો તરફ તાકી રહ્યો છે અને વાતની વાતમાં ઇતર દેશના
તત્ત્વજ્ઞોનાં પ્રમાણો આપવાને આપણે હરવખત તૈયાર રહીએ
છીએ. મારા નામ મત પ્રમાણે આપણે ભારતવર્ષના દર્શનો

ઉપર જ હજી ઘણો વિચાર કરવાનો રહે છે અને હું ધારું છું કે કોઈ પણ વિદ્વાન્ દાર્શનિક રહસ્યોને જાણવામાં જેટલો ઉંડા ઉતરતો જશે, તેટલો જ તેમાંથી અપૂર્વ સાર ખેંચી શકશે અને તે દ્વારા ભારતવર્ષમાં કંઈ નવો ને નવોજ પ્રકાશ પાડતો રહેશે.

આવી રીતે ભારતવર્ષના વિદ્વાનોને એક-બીજાના દાર્શનિક તત્ત્વો અનાયાસે જાણવાના મળે, એને માટે કલકત્તાના ફિલોસોફિકલ સોસાયટીએ આવી કોંગ્રેસ યોજાવવાની જે યોજના ઉભી કરી છે, તેને માટે તે સોસાયટીને ધન્યવાદ આપી હું મારા મૂળ વિષય ઉપર આવીશ.

પ્રાચીનતા

જૈનદર્શન એ ભારતવર્ષના આસ્તિક છ દર્શનો પૈકીનું એક છે, અને તે ધર્મ અથવા દર્શન એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. એ વાત ખરી છે કે જ્યાં સુધી જૈનધર્મના ગ્રંથો (વિદ્વાનોનાં હાથમાં નહોતા આવ્યા ત્યાં સુધી જૈનતત્ત્વજ્ઞાન લોકોના જાણવામાં નહોતું આવ્યું, ત્યાં સુધી જૈનધર્મ એ બૌદ્ધધર્મની શાખા છે, જૈનદર્શન એક નાસ્તિક દર્શન છે, જૈનધર્મ અનીશ્વરવાદી ધર્મ છે. ઇત્યાદિ નાના પ્રકારની કલ્પનાઓ લોકોએ કરી; પરંતુ છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી જેમ જેમ જૈનસાહિત્ય લોકોના હાથમાં આવતું ગયું, જૈનધર્મનાં ઉંડા તત્ત્વો લોકોના જાણવામાં આવ્યા અને બીજી તરફથી ઇતિહાસની કસોટીમાં જૈનધર્મની પ્રાચીનતાનાં અનેક પ્રમાણો મળવા લાગ્યા તેમ તેમ વિદ્વાનો પોતાના મતો ફેરવવા

લાગ્યાં. જૈનધર્મને અર્વાચીન માનનારાઓના જોવામાં આવ્યું કે-વેદ જેવા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મહામાન્ય ગ્રંથોમાં જ્યારે જૈનતીર્થંકરોનાં નામો આવે છે, લાગવત જેવા ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં ઋષભદેવ જેવા જૈનતીર્થંકરનો ઉલ્લેખ આવે છે કે, જે ઋષભદેવને થયે કરોડો વર્ષ માનવામાં આવે છે ત્યારે જૈનધર્મ ઘણા જૂના કાળનો-વેદના સમયથી પણ પહેલાંનો- છે, એમ માનવામાં ‘હા’ ‘ના’ કાની શાની હોઈ શકે ?

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં મોટે ભાગે બૌદ્ધધર્મની શાખા તરીકે જનધર્મ મનાતો, પરંતુ બૌદ્ધોના પિટક ગ્રંથોમાં-મહાવગ્ગ અને મહાપરિણિવ્વાણ આદિમાં જનધર્મ અને મહાવીરના સંબંધમાં મળેલી હકીકતો તેમજ બીજાં કેટલાંક પ્રમાણોથી હવે વિદ્વાનોને સ્પષ્ટ બહાર કરવું પડ્યું છે કે “જૈનધર્મ એક પ્રાચીન અને સ્વતંત્ર ધર્મ છે.”

જર્મનના સુપ્રસિદ્ધ ડૉ. હર્મન જેકોબી સ્પષ્ટ કહે છે-

“ I have come to conclusion that Jain religion is an extremely ancient religion independent of other faiths. It is of great importance in studying the ancient philosophy and religious doctrines of India.

અર્થાત્—હું નિર્ણય ઉપર આવી ગયો છું કે “ જૈનધર્મ અત્યંત પ્રાચીન અને અન્ય ધર્મોથી પૃથક્ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે એટલા માટે હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક શુવન બહુવા માટે તે અત્યંત ઉપયોગી છે. ”

જૈનધર્મની પ્રાચીનતાના સંબંધમાં મારે આ પ્રસંગે એટલા માટે આટલો ઉદ્દેશ્ય કરવો પડ્યો છે કે ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન દર્શનોમાં જ એક એવું વિશેષ તત્ત્વ રહેલું છે કે જે આધુનિક વિચારકોની વિચારસૃષ્ટિમાં નથી જોવાતું અને તેટલા માટે મારો એ અનુરોધ અસ્થાને નહિંજ લેખાય કે- ભારતવર્ષના જ નહિ, દુનિયાના વિદ્વાનોએ જૈનદર્શનમાં બતાવેલ તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ આસ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

જૈનતત્ત્વજ્ઞાન.

સજ્જનો ! હું આ પ્રસંગે એ બતાવવાની તક લઉં છું કે- જૈનતત્ત્વજ્ઞાન એક એવું તત્ત્વજ્ઞાન છે, જેમાંથી કોઈ પણ શોધનારને નવી ને નવી વસ્તુઓજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતાના સંબંધમાં માત્ર હું એટલું જ કહીશ કે જૈનોની એવી માન્યતા છે-અને જૈન સિદ્ધાંતોથી પ્રતિપાદિત છે કે-જૈન ધર્મનું જે કંઈ તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે તેના તીર્થંકરોએ પ્રકાશિત કરેલું છે. અને તે તીર્થંકરો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ત્યારે જ પ્રકાશ કરે છે કે જ્યારે તેઓને કૈવલ્ય-કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ‘કેવલજ્ઞાન’ એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળનું લોકલોકના તમામ પદાર્થોનું યથાસ્થિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે તે. એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જે તત્ત્વનો પ્રકાશ કરવામાં આવે, તેમાં અસત્યની માત્રાનો લેશ પણ ન રહેવા પામે, એ દેખીતી વાત છે અને તેનું જ કારણ છે કે જે જે વિદ્વાનો જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે, તે તે વિદ્વાનો મુક્તકંઠે જૈનતત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા સ્વીકારી રહ્યા છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારા તો

તેના ઉપર ઓર જ મુગ્ધ થઈ રહ્યા છે. આ સંબંધી ઇટાલી-
યન વિદ્વાન ડૉ. એલ. પી. ટેસીટોરીએ કહ્યું છે—

“જૈનદર્શન ઘણીજ ઉંચી પંક્તિનું છે. એનાં મુખ્ય તત્ત્વો
વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના આધાર ઉપર રચાયેલાં છે. એવું મારું અનુ-
માનજ નહિ પણ પૂર્ણ અનુભવ છે. જેમ જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન
આગળ વધતું જાય છે, તેમ તેમ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો સિદ્ધ
થતા જાય છે.”

આવા ઉત્તમ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી હું એક નાનકડા
નિબંધમાં શું લખી શકું ? એનો ખ્યાલ આપ સૌ સ્વાભાવિક
રીતે કરી શકો તેમ છો. અને તેથી જૈનધર્મમાં પ્રકાશિત
કરેલાં ઘણાં અને વધારે ઉંડા ઉતારેલાં તત્ત્વોનું વિવેચન ન
કરતાં સંક્ષેપમાં સ્થૂલ સ્થૂલ તત્ત્વો સંબંધી જ અહિં થોડો
ઉલ્લેખ કરીશ.

ઈશ્વર.

આ પ્રસંગે સૌથી પહેલાં જૈનોની ઈશ્વર સંબંધી માન્ય-
તાનો ઉલ્લેખ કરીશ.

ઈશ્વરનું લક્ષણ કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના
યોગશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે:—

“ સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષહ્નૈલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદો ચ દેવોર્જ્હન્ પરમેશ્વરઃ ” ॥

અર્થાત્—સર્વજ્ઞ, રાગ-દ્વેષાદિ દોષોને છુતનાર, ત્રૈલોક્યના

પૂજિત અને યથાસ્થિત-સત્ય અર્થને કહેનાર તેજ દેવ અહંને કે પરમેશ્વર છે.

આવીજ રીતે હરિભદ્રસૂરિએ મહાદેવ અષ્ટકમાં પણ કહ્યું છે.

“ यस्य संक्लेशजननो रागो नास्त्येव सर्वथा ।
 न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्धनदवानलः ॥
 न च मोहोऽपि सज्ज्ञानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् ।
 त्रिलोकख्यातमहिमा महादेवः स उच्यते ॥
 यो वीतरागः सर्वज्ञो यः शाश्वतसुखेश्वरः ।
 क्लिष्टकर्मकलातीतः सर्वथा निष्कलस्तथा ॥
 यः पूज्यः सर्वदेवानां यो ध्येयः सर्वदेहिनाम् ।
 यः स्रष्टा सर्वनीतीनां महादेवः स उच्यते ” ॥

ઉપર્યુક્ત લક્ષણોથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે જેઓ રાગ, દ્વેષ, મોહથી રહિત છે, ત્રિલોકીમાં જેમનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે, જેઓ વીતરાગ છે, સર્વજ્ઞ છે, શાશ્વત સુખના માલીક છે, તમામ પ્રકારના કર્મોથી રહિત છે, સર્વથા કલારહિત છે, સર્વ દેવોના પૂજ્ય છે, સર્વ શરીરધારિયોના ધ્યેય છે, અને જેઓ સમસ્ત નીતિનો માર્ગ બતાવનાર છે, તેજ મહાદેવ-ઈશ્વર છે.

ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઈશ્વરને નીતિના સ્રષ્ટા તે અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે કે જ્યારે તેઓ શરીરધારી અવસ્થામાં જગતના કલ્યાણનો માર્ગ બતાવી રહ્યા હતા. શરીર છૂટ્યા પછી-મુક્તિમાં ગયા પછી-તેમનામાં કોઈ પણ બતતું કર્તવ્ય રહેતું નથી, એ વાત હમણાંજ કહેવાશે.

સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે તો પરિક્ષીણસકલકર્માદેશ્વરઃ
અર્થાત્ જેના સમસ્ત કર્મે ક્ષય થયાં છે, તેનું નામ ઈશ્વર છે.

જે આત્માઓ આત્મસ્વરૂપનો વિકાસ કરતા કરતા પરમાત્મ-
સ્થિતિએ પહોંચે છે, તે બધાએ ઈશ્વર કહેવાય છે. ઈશ્વર કોઈ
એક જ વ્યક્તિ છે, એવું જૈનસિદ્ધાન્તનું મન્તવ્ય નથી. કોઈ
પણ આત્મા કર્મેણો ક્ષય કરી પરમાત્મા બની શકે છે. હા,
પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચેલા એ બધાએ સિદ્ધો, પરસ્પર એકા-
કાર અને અત્યન્ત સંયુક્ત હોવાથી, સમુચ્ચયરૂપે તેઓનો
'એક ઈશ્વર' તરીકે કથંચિત્ વ્યવહાર કરીએ, તો તેમાં કંઈ
ખોટું નથી; પરન્તુ જગત્નો કોઈ પણ આત્મા ઈશ્વર ન થઈ
શકે-પરમાત્મસ્વરૂપને ન પ્રાપ્ત કરી શકે, એમ જૈનસિદ્ધાન્ત
પ્રતિપાદન નથી કરતો.

આ પ્રસંગે 'આત્મા' 'પરમાત્મા' શી રીતે થઈ શકે
છે? 'પરમાત્મસ્થિતિ'એ પહોંચેલા આત્મા કયાં રહે છે? ઇત્યાદિ
વિવેચન કરવા જેવું છે, પરન્તુ તેમ કરવા જતાં નિબંધનું
કલેવર વધી જવાના ભયથી એ બાબતને પડતી મૂકી ઈશ્વરના
સંબંધમાં જૈનોની ખાસ ખાસ જે માન્યતાઓ તરફ આપ
સૌનું ધ્યાન ખેંચીશ.

પહેલી બાબત એ છે કે ઈશ્વર અવતારને ધારણ
કરતા નથી. અને એ વાત તો સ્પષ્ટ સમભય તેવી છે કે
જે આત્માઓ સકલ કર્મેણો ક્ષય કરી સિદ્ધ થાય છે-સંસાર-
સ્થી મુક્ત થાય છે, તેઓને પુનઃ સંસારમાં અવતાર લેવાનું
કંઈ કારણ રહેતું જ નથી. જન્મ-મરણોને ધારણ કરવા;

એ કર્મપરિણામ છે અને મુક્તાવસ્થામાં એ કર્મનું નામો-
નિશાન પણ રહેતું નથી. જ્યારે ‘ કર્મ ’ રૂપ કાણુનોજ
અલાવ છે, તો પછી ‘ જન્મ ધારણ કરવા ’ રૂપ કાર્યની
ઉત્પત્તિ હોઈજ કેમ શકે ? કારણ કે—

“ દગ્ધે વીજે યથાઽત્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાકુરઃ ।

કર્મવીજે તથા દગ્ધે ન રોહતિ ભવાકુરઃ ॥ ”

બીજ અત્યન્ત બળી ગયા પછી અંકુર ઉત્પન્ન થતો નથી,
તેવી રીતે કર્મરૂપી બીજ સર્વથા બળી ગયા પછી સંસારરૂપી
અંકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી.

વળી મુક્તાવસ્થામાં નવીન કર્મબંધનનું પણ કારણ નથી
રહેતું, કારણ કે કર્મ એ એક જડ પદાર્થ છે. તેના પરમાણુ
ત્યાંજ લાગે છે, જ્યાં રાગ-દ્વેષની ચીકાશ હોય છે અને
મુક્તાવસ્થામાં પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચેલા આત્માઓને રાગ-
દ્વેષની ચીકાશનો સ્પર્શમાત્ર પણ નથી હોતો. અત એવ
મુક્તાવસ્થામાં નવીન કર્મબંધનનો પણ અલાવ છે, અને
કર્મબંધનના અલાવના કારણે તે મુક્તાત્માઓ પુનઃ સંસારમાં
આવતા નથી.

બીજી બાબત છે ઈશ્વરકર્તૃત્વ સંબંધી. જૈનદર્શનમાં
ઈશ્વરકર્તૃત્વનો અલાવ માનવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ ‘ ઈશ્વર-
ને જગત્ના કર્તા માનવામાં આવતા નથી. ’

સામાન્ય દૃષ્ટિથી દેખવામાં આવે તો જગત્ના દૃશ્યમાન
તમામ પદાર્થો કોઈ ને કોઈ દ્વારા બનેલા અવશ્ય દેખાય છે,

તો પછી જગત્ જેવી વસ્તુ કોઈના બનાવ્યા સિવાય બની હોય, અને તે નિયમિત રીતે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી રહી હોય, એ કેમ સંભવી શકે ? એ શંકા જનતાને અવશ્ય થાય છે.

પરંતુ વિચાર કરવાની વાત તો એ છે કે આપણે ઈશ્વરનું જે સ્વરૂપ માનીએ છીએ-જે જે ગુણોથી યુક્ત ઈશ્વરને ઓળખાવીએ છીએ, એની સાથે ઈશ્વરનું ‘કર્તૃત્વ’ કયાં સુધી બંધબેસતું છે ? એનો પણ વિચાર કરવો ઘટે છે.

તમામ દર્શનકારો ઈશ્વરનાં જે વિશેષણો બતાવે છે, તેમાં રાગ-દ્વેષ રહિત, સચ્ચિદાનન્દમય, અમોહી, અચ્છેદી, અભેદી, અનાહારી, અકષાયી-આદિ વિશેષણો યુક્ત સ્વીકારે છે. આ વિશેષણો યુક્ત ઈશ્વર જગત્ના કર્તા કેમ હોઈ શકે ? પહેલી બાબત એ છે કે ઈશ્વર અશરીરી છે. અશરીરી ઈશ્વર કોઈ પણ ચીજના કર્તા હોઈ જ કેમ શકે ? કદાચ ઈચ્છાથી કહેવામાં આવે તો ઈચ્છા તો રાગાધીન છે, જ્યારે ઈશ્વરને રાગ-દ્વેષનો તો સર્વથા અભાવજ માનવામાં આવ્યો છે અને જો ઈશ્વરમાં પણ રાગ-દ્વેષ-ઈચ્છા-રતિ-અરતિ-આદિ દુર્ગુણો માનવામાં આવે તો ઈશ્વરજ શાનો ?

વળી ઈશ્વરને જો જગત્ના કર્તા માનવામાં આવે તો જગત્ની આદિ ઠરશે અને જો જગત્ આદિ છે તો પછી જ્યારે જગત્ નહિ બન્યું હતું ત્યારે શું હતું ? કહેવામાં આવે કે એકલો ઈશ્વર હતો, પરંતુ એકલા ‘ઈશ્વર’ નો વ્યવહારજ ‘વદતો વ્યાધાતઃ’ જેવો છે. ‘ઈશ્વર’ શબ્દ, ખીજા કોઈ શબ્દની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે. ‘ઈશ્વર’ તો

‘ઇશ્વર’ કોનો ? કહેવું જ જોઇએ કે ‘સંસાર’ ની અપેક્ષાએ ‘ઇશ્વર’ ‘સંસાર’ છે તો ઇશ્વર છે અને ‘ઇશ્વર’ છે તો ‘સંસાર’ છે. બંને શબ્દો સાપેક્ષ છે અને તેથી સુતરાં એ માનવું આવશ્યક છે કે જગત્ અને ઇશ્વર બંને અનાદિ છે. એની કોઈ આદિ નથી. અનાદિ કાળથી આ વ્યવહાર ચાલ્યો આવે છે. આ વિષયમાં જૈનદર્શનમાં સમ્મતિતર્ક, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, અનેકાન્તજયપતાકા, રત્નાકરાવતારિકા, સ્યાદ્વાદમંજરી આદિ અનેક ગ્રંથોમાં તેનું વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે, વિદ્વાનોને તે જોવાની લલામણ કડું છું.

કર્મ—

ઉપર ઇશ્વરના વિવેચનમાં કર્મનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, કે જે કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી કોઈ પણ આત્મા ઇશ્વર થઈ શકે છે. આ ‘કર્મ’ શી વસ્તુ છે, એ સંક્ષેપમાં બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

‘જીવ’ કે ‘આત્મા’ એ જ્ઞાનમય અરૂપી પદાર્થ છે. તેને વળગી રહેલ સૂક્ષ્મ મલાવરણ તેને કર્મ કહેવામાં આવે છે. ‘કર્મ’ એ જડ પદાર્થ છે—પૌદ્ગલિક છે. કર્મનાં પરમાણુઓને કર્મનાં ‘દળ’ કે ‘દળિયાં’ કહેવામાં આવે છે. આત્મા ઉપર રહેલી રાગ-દ્વેષરૂપી ચિકાશના કારણે આ કર્મનાં પરમાણુઓ આત્માને વળગે છે. આ મળાવરણ-કર્મ જીવને અનાદિ કાળથી વળગેલ છે. તેમાંથી કોઈ છૂટાં પડે છે, કોઈ નવાં વળગે છે. એમ ક્રિયા થયા કરે છે. આવી રીતે લાગતાં કર્મોના જૈનશાસ્ત્રકારોએ મુખ્ય બે લેહો બતાવ્યા છે.

૧ ધાતિકર્મ અને ૨ અધાતિકર્મ. જે કર્મો જીવ ઉપર લાગીને આત્માના મુખ્ય સ્વાભાવિક ગુણોનો ધાત કરે તે ધાતિકર્મ છે અને જે કર્મનાં પરમાણુઓ આત્માના મુખ્ય ગુણોને નુકશાન પહોંચાડતા નથી તે અધાતિકર્મો છે, આ ધાતિ અને અધાતિ બંનેના ચાર-ચાર ભેદો છે. એટલે કર્મના મુખ્ય આઠ ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે.

૧ જ્ઞાનાવરણીય—જેને આંખ ઉપર બાંધેલા પાટાની ઉપમા આપવામાં આવી છે અર્થાત્ આંખે પાટો બાંધેલો માણસ જેમ કોઈ પદાર્થ જોઈ શકતો નથી તેવી રીતે જેને ‘જ્ઞાનાવરણીય’ કર્મરૂપી પડદો આત્માની ઉપર આચ્છાદિત થયેલો છે, તેનું જ્ઞાન ઢંકાયેલું રહે છે.

૨ દર્શનાવરણીય—આને દરવાનની ઉપમા આપવામાં આવી છે. રાજાની મુલાકાત કરાવવામાં જેમ દરવાન વિઘ્નભૂત થાય છે, તેમ આ કર્મ વસ્તુતત્ત્વને જોવામાં બાધક થાય છે.

૩ મોહનીય—આ કર્મ મદિરા સમાન છે. મદિરાથી બેભાન થયેલો માણસ જ્ઞાન ભૂલી ચક્રા તક્રા બકે છે, તેમ મોહથી મસ્ત બનેલ માણસ કર્તવ્યકર્તવ્યને સમજી શકતો નથી.

૪ અંતરાય—આ રાજાના જાંઝારી જેવું છે. રાજાની ઇચ્છા દાન કરવાની હોય, પણ જાંઝારી બહાનાં કાઢી દાન ન દેવા દે, તેમ આ કર્મ શુભ કાર્યોમાં વિઘ્નભૂત થાય છે.

૫ વેદનીય—મનુષ્ય સુખ-દુઃખનો જે અનુભવ કરે છે, તે

આ કર્મના પરિણામે. સુખ એ શાતાવેદનીય કર્મનું પરિણામ છે, અને દુઃખ એ અશાતાવેદનીય કર્મનું.

૬ આયુષ્યકર્મ—જીવનને ટકાવી રાખનારું કર્મ એ આયુષ્ય કર્મ છે. દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકીનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થવું એ આ કર્મનું ફળ છે.

૭ નામકર્મ—સારી ગતિ, સારું શરીર, પૂર્ણ ઇન્દ્રિયો વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, એ શુભ નામકર્મના કારણે અને ખરાબ ગતિ, ખરાબ શરીર અને ઇન્દ્રિયોની હીનતા વિગેરે એ અશુભ નામકર્મના કારણે.

૮ ગોત્રકર્મ—ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે તે આ કર્મના કારણે. શુભ કર્મથી ઉચ્ચ ગોત્ર અને અશુભ કર્મથી નીચગોત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપર બતાવેલાં આઠ કર્મોના અનેકાનેક ભેદાનુભેદ છે. એનું વર્ણન ‘કર્મગ્રંથ’ ‘કર્મપયડી’ આદિ ગ્રંથોમાં ઘણા જ વિસ્તારથી કરવામાં આવેલું છે.

ઉપરના કર્મોનું ખારીકાઈથી અવલોકન કરનાર સહજ ભેદ શકશે કે—જગતમાં જે નાના પ્રકારની વિચિત્રતા દેખાય છે, એ આ કર્મોનેજ આભારી છે. એક સુખી એક દુઃખી, એક રાજા એક રંક, એક કાણો એક અપંગ, એક મોટરમાં બેસે એક પાછળ દોડે, એક મહેલમાં રહે એકને રહેવાની ઝૂંપડીયે ન મળે, એક જ્ઞાની તરીકે ઓળખાય, બીજો મહા-મૂખ ગણાય, આ બધું જગતનું વૈચિત્ર્ય હોવાનું કંઈ કારણ હોવું જોઈએ, અને તે કારણ બીજું કંઈ નહિં, પરંતુ સૌ

સૌએ કરેલાં કર્મોનું ફળજ છે. જોવા જેવા જેવા પ્રકારનાં કર્મો કરીને જન્મે છે, તેવા તેવા પ્રકારનાં ફલોની પ્રાપ્તિ તેમને થાય છે.

એ ઉપરજ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘કર્મ’ એ જડ પદાર્થ-પૌદ્ગલિક પદાર્થ છે; છતાં તેની શક્તિ કંઈ કર્મ નથી. કર્મ જડ હોવા છતાં તે આત્માને-ચૈતન્યને પોતાના તરફ ખેંચે છે અને જેવા પ્રકારનું તે કર્મ હોય છે, તેવી ગતિ કે સુખ-દુઃખ તરફ તેને લઈ જાય છે.

આત્મા પુરૂષાર્થ કરી કરીને-પોતાની અનંત શક્તિને ફેરવી-ફેરવીને જ્યારે આ કર્મોનો સર્વથા નાશ કરશે, ત્યારે તે પોતાના અસલી સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશે-ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરશે.

અહિં એ શંકાને અવકાશ છે કે અનાદિકાળથી જીવ અને કર્મ એક સાથે રહેલાં છે, તો પછી તે કર્મો સર્વથા છૂટાં કેમ થઈ શકે? તે કર્મોનો સર્વથા અલાવ કેમ સંભવી શકે?

આ શંકાનું સમાધાન વિચારણીય છે. આત્માની સાથે કર્મોનો સંબંધ અનાદિ કહેવામાં આવ્યો છે, તે ખરું છે, પરંતુ એનો અર્થ એ છે કે અનાદિકાળથી આત્માને નવાં નવાં કર્મો વળગતાં રહે છે અને જૂનાં જૂનાં ખરતાં રહે છે. અર્થાત્ કોઈ પણ એક કર્મ આત્માની સાથે અનાદિ સંયુક્ત નથી, પરંતુ જુદા જુદા સમયે જુદાં જુદાં કર્મોનો પ્રવાહ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. અને જ્યારે એ નક્કી છે કે જૂનાં કર્મો ખરતાં રહે છે અને નવાં વળગતાં રહે છે, ત્યારે એ સમજવું લગારે કઠિન નથી કે કોઈ સમય એવો પણ

આવે કે જ્યારે આત્મા સર્વથા કર્મોથી મુક્ત પણ થાય. આપણે અનેક કાર્યોમાં અનુભવી શકીએ છીએ કે એક વસ્તુ એક સ્થળે વધારે, તો બીજે સ્થળે ઓછી હોય છે. તે ઉપરથી એ નક્કી છે કે કોઈ સ્થળે તે વસ્તુનો સર્વથા અભાવ પણ હોય. જેમ જેમ સામગ્રીની પ્રબળતા વધારે પ્રાપ્ત થતી જાય તેમ તેમ તે કાર્યમાં વધારે સફળતા મળતી રહે છે. કર્મક્ષયનાં પ્રબળ કારણો પ્રાપ્ત થયે સર્વથા પણ કર્મક્ષય થઈ શકે.

જેમ સુવર્ણ અને માટીનો સંબંધ અનાદિ કાળનો હોય છે, પરંતુ તેજ માટી પ્રયત્ન કરવાથી સુવર્ણથી સર્વથા દૂર થાય છે. અને સ્વચ્છ સુવર્ણ અલગ થઈ જાય છે. આવીજ રીતે આત્મા અને કર્મનો સંબંધ અનાદિકાળથી હોવા છતાં પ્રયત્ન કરવાથી તે સર્વથા છૂટો થઈ શકે છે અને જ્યારે કર્મ સર્વથા છૂટી જાય છે, ત્યાર પછી તે જીવના ઉપર નવાં કર્મ આવતાં નથી; કારણ કે ‘કર્મ’ જ કર્મને લાવે છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રાગ-દ્વેષની ચીકાશ કર્મને ખેંચે છે; પરંતુ કર્મના અભાવમાં તે ચીકાશ રહેતી નથી.

પાંચ કારણ:--

ઉપર બતાવેલા ‘કર્મ’ના વિવેચન ઉપરથી આપ સૌના સમજવામાં આનું હશે કે જીવનો અને કર્મનો અનાદિ સંબંધ હોવા છતાં પણ પુરૂષાર્થથી એ કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે છે, સર્વથા ક્ષય કરી શકાય છે. કેટલાક મહાનુભાવો એવું સમજવામાં ભૂલ કરે છે કે “જૈનધર્મમાં કેવળ કર્મની જ પ્રધાનતા છે, કર્મ ઉપરજ વિશ્વાસ રાખીને બેસે છે.” પરંતુ,

સજ્જનો, એવું નથી. જૈન સિદ્ધાંતોમાં જેમ કર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેમ પુરૂષાર્થનું પણ છે. કર્મોને હઠાવવાના-દૂર કરવાના અનેક ઉપાયો જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, જપ, સંયમાદિ-ખતાવવામાં આવેલ છે. જો એકલા કર્મ ઉપરજ ભરૂંસો રાખીને બેસી રહેવાનું જણાવ્યું હત, તો આજ જૈનોમાં ઉચ્ચ તપસ્યા, અદ્વિતીય ત્યાગ-વૈરાગ્ય, મહા-કષ્ટસાધ્ય સંયમ આદિ દેખવામાં આવે છે, તે દેખવામાં આવતેજ નહિ. અત એવ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે જૈન-ધર્મમાં કેવલ કર્મનું પ્રાધાન્ય નથી, પરંતુ કર્મની સાથે પુરૂષાર્થને પણ તેટલીજ હદ ઉપર માનવામાં આવેલ છે. હા, “પ્રાણી જેવા જેવા પ્રકારનાં કર્મ કરે છે, તેવા તેવા પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.” એ વાતની ઉદ્ઘોષણા જરૂર કરવામાં આવી છે; પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે આ વાતમાં તો કોઈ દર્શનકાર અસમ્મત નહિંજ થાય.

હવે હું ઉપર કહી ગયો તેમ કર્મ અને પુરૂષાર્થનું જૈનદર્શનમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એ ખરૂં છે, પરંતુ તેથી આગળ વધીને કહું તો જૈનદર્શનમાં કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કર્મ અને પુરૂષાર્થ-બેજ નહિ, બદકે પાંચ કારણો માનવામાં આવ્યાં છે. તે પાંચ કારણો આ છે:—

૧ કાલ, ૨ સ્વભાવ, ૩ નિયતિ, ૪ પુરૂષાકાર અને ૫ કર્મ આ પાંચે કારણો એક-બીજાની સાથે એટલાં બધાં ઓતપ્રોત-સંયુક્ત થઈ ગયેલાં છે કે એમાંના એક પણ કારણના અભાવમાં કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ.

આ વાત એક ઉદાહરણદ્વારા આપણે તપાસીએ—

જેમ સ્ત્રી બાળકને જન્મ આપે છે, તેમાં સૌથી પ્રથમ કાળની અપેક્ષા છે, કારણ કે વિના કાળે સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. બીજું કારણ સ્વભાવ છે. જો તેમાં બાળક ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ હશે તોજ ઉત્પન્ન થશે નહિં તો નહિં થાય. ત્રીજું નિર્ચયિત (અવશ્યભાવ) અર્થાત્ જો પુત્ર ઉત્પન્ન થવાનો હશે તોજ થશે, નહિં તો કંઈક કારણ ઉપસ્થિત થઈ ગર્ભ નાશ પામશે. ચોથું પુરૂષાકાર (પુરૂષાર્થ) પુત્ર ઉત્પન્ન થવામાં પુરૂષાર્થની પણ જરૂર છે. કુમારી કન્યાને પુત્ર કદિ ઉત્પન્ન નજ થાય. આમ ચારે કારણો હોવાની સાથે કર્મ (લાગ્ય) માં હશે તોજ થશે.

એટલે કે પુત્ર ઉત્પન્ન થવા રૂપ કાર્યમાં ઉપયુક્ત પાંચે કારણો મળે છે; ત્યારે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. કેવળ લાગ્ય ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવામાં કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. તલમાં તેલ હોય છે, પણ તે ઉદ્યમ વિના નીકળતું નથી. કેવળ ઉદ્યમનેજ પ્રલદાયક માનવામાં આવે તો ઉંદર ઉદ્યમ કરવા છતાં પણ સર્પના મુખમાં જઈ પડે છે. ઘણા મનુષ્યો દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમ કરે છે, કિન્તુ રૂળ પામતા નથી. કેવળ લાગ્ય (કર્મ) અને ઉદ્યમ બેનેજ માનવામાં આવે તો તે પણ ઠીક નથી; કારણ કે ખેતી કરનાર ઉચિત સમય સિવાય સત્તાવાન બીજને ઉદ્યમપૂર્વક વાવે તો પણ તે પ્રલીભૂત નહિં થાય, કારણ કે કાળ નથી. યદિ આ ત્રણનેજ કારણ માનવામાં આવે તો પણ ઠીક નથી, કારણ કે—કેરડું મગને વાવવામાં, કાલ, લાગ્ય, પુરૂષાર્થ હોવા છતાં પણ સ્વભાવનો

અભાવ હોવાથી પેદા નહિંજ થાય. હવે આ ચારે-કાળ-કર્મ-પુરુષાર્થ-સ્વભાવ કારણો હોય; પરન્તુ ભવિતવ્યતા ન હોય. તો પણ કાર્યસિદ્ધિ નહિં થાય. બીજ સાડું હોય અને અંકુર ઉત્પન્ન થયા, પરન્તુ જે હોનહાર-ભવિતવ્યતા ઠીક નહિં હોય તો કંઈને કંઈ ઉપદ્રવ થઈ તે નષ્ટ થઈજ જશે.

એટલા માટે કોઈ પણ કાર્યની નિષ્પત્તિમાં જૈનશાસ્ત્ર-કારોએ આ પાંચ કારણો માનેલાં છે અને આ પાંચે કારણો એક બીજની અપેક્ષાએ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે.

કહેવાની મતલબ કે જૈનશાસનની એ ખાસ ખૂબી છે કે-કોઈ પણ વસ્તુમાં એકાન્તતાનો અભાવ છે. એકાન્ત રીતે અમુકજ કારણથી આ થયું, એમ માનવાની મના છે અને તેથીજ જૈનદર્શનમાં સ્વાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રસંગે આ સ્વાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત થોડો સ્પષ્ટ કરવાની કોશીશ કરીશ.

સ્વાદ્વાદ.

સ્વાદ્વાદ એટલે અનેકાન્તવાદ. અનેકાન્તવાદનું પ્રાધાન્ય જૈનદર્શનમાં એટલું બધું માનવામાં આવ્યું છે કે-જેના લીધે ‘જૈનદર્શન’ નું અપરનામ પણ ‘અનેકાન્તદર્શન’ રાખવામાં આવેલ છે. આ સ્વાદ્વાદનું યથાસ્થિત સ્વરૂપ નહિં સમજવાને કારણે કેટલાકોએ એને ‘સંશયવાદ’ તરીકે પણ ઓળખાવ્યો, પરન્તુ વસ્તુતઃ ‘સ્વાદ્વાદ’ એ ‘સંશયવાદ’ નથી. ‘સંશય’ તો એનું નામ છે કે “ એક વસ્તુ કોઈ ચોક્કસરૂપે સમજવામાં ન આવે. ” અંધારામાં કંઈ લાંબી લાંબી વસ્તુને જોઈ

વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે ‘ આ દોરડી છે કે સર્પ ? ’ અથવા દૂરથી લોકડાના કુંઠા જેવું કંઈ દેખી વિચાર થાય કે, “ આ માણસ છે કે લોકડું. ” આનું નામ સંશય છે. આમાં સર્પ કે દોરડી, કિંવા માણસ કે લોકડું કંઈ પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી. આ એક સંશય છે. પરંતુ સ્યાદ્વાદમાં તેવું નથી. ત્યારે ‘ સ્યાદ્વાદ ’ શી વસ્તુ છે, એ આપણે જોઈએ. ‘ સ્યાદ્વાદ ’ની સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા આમ થઈ શકે છે:—

“ एकस्मिन् वस्तुनि सापेक्षरीत्या विरुद्धनानाधर्मस्वीकारो हि स्याद्वादः ।

એક પદાર્થમાં અપેક્ષાપૂર્વક વિરુદ્ધ નાના પ્રકારના ધર્મોની સ્વીકાર કરવો. એનું નામ સ્યાદ્વાદ છે.

સંસારના તમામ પદાર્થોમાં અનેક ધર્મો રહેલા છે. જો સાપેક્ષ રીતિથી આ ધર્મોનું અવલોકન કરવામાં આવે તો તેમાં તે ધર્મોની સત્યતા જરૂર જણાશે. એક વ્યાવહારિક દષ્ટાન્તજ લઈએ.

એક માણસ છે. તેનામાં અનેક ધર્મો રહેલા છે. તે પિતા છે, તે પુત્ર છે, તે કાકો છે, તે ભત્રીજો છે, તે મામો છે, અને તે ભાણેજ પણ છે. આ બધાએ ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, છતાં તે એકજ વ્યક્તિમાં રહેલા છે; પરંતુ તે વિરુદ્ધ ધર્મો આપણે અપેક્ષા પૂર્વક જોઈએ તોજ સિદ્ધ થાય છે. મતલબ કે—તે પિતા છે, તેના પુત્રની અપેક્ષાએ; તે પુત્ર છે, તેના પિતાની અપેક્ષાએ; તે ભત્રીજો છે, તેના કાકાની અપેક્ષાએ; તે મામો છે, તેના ભાણેજની અપેક્ષાએ અને તે ભાણેજ

છે, તેના મામાની અપેક્ષાએ. જો આ પ્રમાણે અપેક્ષાપૂર્વક ન જોવામાં આવે તો એવા વિરૂદ્ધધર્મો એક વ્યક્તિમાં ન જ સંભવી શકે

આવી જ રીતે દુનિયાના તમામ પદાર્થોમાં—આકાશથી લઈને દીપક પર્યન્તમાં—સાપેક્ષરીતે નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, પ્રમેયત્વ, વાચ્યત્વાદિ ધર્મો રહેલા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ત્યાં સુધી કે ‘આત્મા’ જેવી ‘નિત્ય’ ગણાતી વસ્તુને પણ જો સ્થાદ્વાદની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેમાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વિગેરે ધર્મો જણાશે.

આ પ્રમાણે તમામ વસ્તુઓમાં સાપેક્ષરીત્યા અનેક ધર્મો રહેલા હોવાથી જ શ્રીમાન્ ઊમાસ્વાતિ વાચકે દ્રવ્યનું લક્ષણ ‘ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્તં સત્’ એવું બતાવ્યું છે. અને કોઈ પણ દ્રવ્યને માટે આ લક્ષણ નિર્દોષ લક્ષણ જણાય છે.

આપણે ‘સ્થાદ્વાદ’ શૈલિથી ‘જીવ’ ઉપર આ લક્ષણ ઘટાવીએ.

‘આત્મા’ યદપિ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે; પરન્તુ પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ માનવો પડશે. જેમ કે—એક સંસારસ્થ જીવ, પુણ્યની અધિકતાના સમયે જ્યારે મનુષ્યયોનિને છોડીને દેવયોનિમાં જાય છે, તે વખત દેવગતિમાં ઉત્પાદ (ઉત્પન્ન થવું) અને મનુષ્યપર્યાયનો વ્યય (નાશ) થાય છે; પરન્તુ બન્ને ગતિમાં એતનધર્મ તો સ્થાયી રહ્યો જ એટલે હવે જો એકાન્ત નિત્ય માનવામાં આવે તો ઉત્પન્ન કરેલ પુણ્ય-પાપપુંજ, પુનઃ જન્મ-મરણાલાવથી નિષ્પૂજ્ય જશે અને એકાન્ત અનિત્ય જ માનવામાં આવે તો પુણ્ય-પાપ કરવાવાળો બીજો થાય અને તેનો ભોગવનાર બીજો થાય. અતએવ આત્મામાં કથંચિત્ નિત્યત્વ અને કથંચિત્ અનિત્યત્વનો સ્વીકાર જરૂર કરવો પડશે.

આ તો ચૈતન્યનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું, પરન્તુ જડ પદાર્થમાં પણ ‘ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રોવ્યયુક્તં સત્’ એ દ્રવ્યનું નિરીક્ષણ સ્યાદ્વાદની શૈલીથી જરૂર થટે છે. જેમ સુવર્ણની એક કંઠી.

કંઠીને ગળાવીને કંઠોરો બનાવ્યો. જે વખતે કંઠીને ગળાવી કંઠોરો બનાવીએ છીએ તે વખતે કંઠોરનો ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ) અને કંઠીનો વ્યય થાય છે; જ્યારે સુવર્ણત્વ ધ્રુવ છે-વિદ્યમાન છે. આમ દુનિયાના તમામ પદાર્થોમાં ‘ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રોવ્યયુક્તં સત્’ એ લક્ષણ થટે છે અને તે જ સ્યાદ્વાદશૈલી છે. એકાન્ત નિત્ય, એકાન્ત અનિત્ય કોઈ પણ પદાર્થ માની શકાયજ નહિં. કંઠીને ગાળીને કંઠોરો બનાવવામાં કંઠી તો આકારરૂપ માત્ર બદલાયેલ છે, નહિં કે કંઠીની તમામ વસ્તુનો નાશ થયો અને કંઠોરો ઉત્પન્ન થઈ ગયો. એકાન્ત નિત્ય તો ત્યારેજ મનાય કે કંઠીનો આકાર ગમે તે સમયે જેવો ને તેવો કાયમ રહેતો હોય, ગાળવા કે તોડવા છતાં પણ; તેમ એકાન્ત અનિત્ય પણ ત્યારેજ મનાય કે કંઠીને તોડતાં-ગાળતાં સર્વથા તેનો નાશ થતો હોય. તેમાંનો એક અંશ પણ ખીજી વસ્તુમાં ન આવતો હોય.

આવી રીતે તમામ પદાર્થોમાં નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, પ્રમેયત્વ, વાચ્યત્વાદિ ધર્મો રહેલા છે. એ ધર્મોનો સાપેક્ષ રીતિથી સ્વીકાર કરવો-એ ધર્મોને સાપેક્ષ રીતિએ જોવા, એનું નામ જ સ્યાદ્વાદ છે.

સીધી રીતે નહિં તો આડકતરી રીતે પણ આ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર લગભગ તમામ આસ્તિક દર્શનકારોએ કર્યો છે, એમ હું મારા દાર્શનિક અભ્યાસ ઉપરથી જોઈ શક્યો છું. આ

અધા દર્શનકારોએ જુદી જુદી રીતે શી રીતે સ્યાદ્વાદને સ્વીકાર કર્યો છે, એ બતાવવા જેટલો અહિં અવકાશ નથી, અને તેથી કાશીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ સ્વર્ગીય મહામહો-પાધ્યાય પંડિત રામામશ્ર શાસ્ત્રીજીએ પોતાના સુજનસ-સ્મેલન નામના વ્યાખ્યાનમાં સ્યાદ્વાદ સંબંધી ઉલ્લેખેલા શબ્દોનેજ અહિં ટાંકીશ:—

“ અનેકાન્તવાદ તો એક એવી વસ્તુ છે કે તેને દરેકે સ્વીકારવી જોઈશે. અને લોકોએ સ્વીકારી પણ છે. જૂઓ વિષ્ણુપુરાણમાં લખ્યું છે:—

નરકસ્વર્ગસંજ્ઞે વૈ પુણ્યપાપે દ્વિજોત્તમ !।

વસ્ત્વેકમેવ દુઃખાય સુખાયેર્પ્યાર્જવાય ચ ।

કોપાય ચ ચતસ્તસ્માત્ વસ્તુ વસ્ત્વાત્મકં કુતઃ ? ॥

અહિં પરાશર મહર્ષિ કહે છે: ‘ વસ્તુ વસ્ત્વાત્મક નથી ’ આનો અર્થજ એ છે કે કોઈપણ વસ્તુ એકાન્તે એકરૂપ નથી. જે વસ્તુ એક સમયે સુખનો હેતુ છે, તેજ બીજા ક્ષણમાં દુઃખનું કારણ બને છે અને જે વસ્તુ કોઈ કોઈ વખતે દુઃખનું કારણ બને છે, તે જ વસ્તુ ક્ષણભરમાં સુખનું કારણ પણ થાય છે.

સજ્જનો, આપ સમજી શક્યા હશે કે અહિં સ્પષ્ટ અનેકાન્તવાદ કહેવામાં આવ્યો છે. એક બીજી વાત ઉપર પણ ધ્યાન આપવું, જેઓ ‘ સદસદ્ગ્યમનિર્વચનોયં જગત્ ’ કહે છે, તેને પણ વિચારદષ્ટિથી દેખવામાં આવે તો અનેકાન્તવાદ માનવામાં હરકત નથી; કારણ કે-જ્યારે વસ્તુને ‘સત્’ પણ નથી કહી શકતા અને ‘અસત્’ પણ નથી કહી શકતા

તો કહેવું પડશે કે કોઈ પ્રકારથી ‘સત્’ હોઈ કરીને પણ કોઈ રીતે ‘અસત્’ છે. એટલા માટે ન તો ‘સત્’ કહી શકાય છે અને ન ‘અસત્’. તો હવે અનેકાન્તતા માનવી સિદ્ધ થઈ.

સજ્જનો ! નૈયાયિકો ‘તમ’ ને તેજોઽભાવસ્વરૂપ કહે છે અને મીમાંસક તથા વૈદાન્તિક તેનું ખંડન કરીને તેને ‘ભાવસ્વરૂપ’ કહે છે, તો હવે જોવાની વાત એ છે કે આજ સુધી એનો કોઈ ફેંસલો થયો નહિ કે, કોણ ઠીક કહે છે ? ત્યારે તો બેની લડાઈમાં ત્રીજાના પોષાક છે અર્થાત્ જૈન સિદ્ધાંત સિદ્ધ થયો; કારણ કે તે કહે છે કે—‘વસ્તુ અનેકાન્ત છે. તેને કોઈ રીતે ભાવરૂપ કહે છે. અને કોઈ રીતે અભાવરૂપ પણ કહે છે. આવી જ રીતે કોઈ આત્માને ‘જ્ઞાનસ્વરૂપ’ કહે છે અને કોઈ ‘જ્ઞાનાધાર સ્વરૂપ’ કહે છે. ત્યારે હવે કહેવું જ શું ? અનેકાન્તવાદે સ્થાન મેળવ્યું એવી રીતે કોઈ જ્ઞાનને ‘દ્રવ્યસ્વરૂપ’ માને છે, તો કોઈ ‘ગુણસ્વરૂપ;’ કોઈ જગતને ‘ભાવસ્વરૂપ’ કહે છે તો કોઈ કોઈ ‘શૂન્યસ્વરૂપ’ ત્યારે તો ‘અનેકાન્તવાદ’ અનાયાસ સિદ્ધ થયો.”

આવી જ રીતે કાશી વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રીન્સીપાલ પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે પોતાના એક વખતના વ્યાખ્યાનમાં ‘સ્યાદ્વાદ’ સંબંધી કંઈ હતું કે—

“સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દષ્ટિબિંદુ અમારી સહામે ઉપસ્થિત કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે, તે મૂળ રહસ્યની સાથે સંબંધ રાખતો નથી. એ નિશ્ચય છે કે—વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓ દ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ

સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજવામાં આવી શકે નહિં. આ માટે ‘સ્યાદ્વાદ’ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાવીરના સિદ્ધાન્તમાં જતાવેલ સ્યાદ્વાદને કેટલાકો સંશયવાદ કહે છે, એ હું નથી માનતો. સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી, કિન્તુ તે એક દષ્ટિબિંદુ અમને મેળવી આપે છે. વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ, એ અમને શીખવે છે.”

આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદ સંબંધી ટૂંકમાં વિવેચન કર્યા પછી હવે હું જૈનદર્શનમાં માનેલ છ દ્રવ્ય સંબંધી સંક્ષેપમાં વિવેચન કરીશ.

છ દ્રવ્ય—

જૈનદર્શનમાં છ દ્રવ્યો માનવામાં આવેલ છે, જેનાં નામો આ છે:—૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય ૫ જીવાસ્તિકાય અને ૬ કાલઃ આ છએ દ્રવ્યોની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા જોઈએ:—

૧ ધર્માસ્તિકાય—સંસારમાં આ નામનો એક અર્થ પદાર્થ છે. જીવ અને પુદ્ગલ (જડ) ની ગતિમાં સહાયક થવું, એ આ પદાર્થનું કાર્ય છે. યદ્યપિ જીવ અને પુદ્ગલમાં ચાલવાનું સામર્થ્ય છે, પરન્તુ ધર્માસ્તિકાયની સહાયતા વિના તે ફલીભૂત નથી થતું. જેમ માછલીમાં ચાલવાનું સામર્થ્ય છે, પરન્તુ પાણી વિના તે નથી ચાલી શક્તી, તેમ આ પદાર્થ જીવ અને પુદ્ગલની ચલનક્રિયામાં સહાયક થાય છે. આ ધર્માસ્તિકાયના ત્રણ લેહ છે:—૧ સ્કન્ધ, ૨ દેશ અને ૩ પ્રદેશ.

એક સમૂહાત્મક પદાર્થને સ્કન્ધ કહેવામાં આવે છે

તેના જુદા જુદા ભાગોને દેશ કહે છે અને પ્રદેશ તે કહેવાય છે કે જેનો ફરી વિભાગ થઈ શકે નહિં.

૨ અધર્માસ્તિકાય—આ પણ એક અરૂપી પદાર્થ છે. જેમ પથિકને સ્થિતિ કરવામાં—સ્થિર થવામાં વૃક્ષની છાયા સહાયભૂત છે, તેમ જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિર થવામાં આ પદાર્થ સહાયક થાય છે.

આ બે પદાર્થોને અવલંબીને જ જૈનશાસ્ત્રોમાં લોક અને અલોકની વ્યવસ્થા બતાવવામાં આવી છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી આ બે પદાર્થો વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી જ લોક અને તેથી પર અલોક છે. અલોકમાં આકાશ સિવાય બીજું કંઈ નથી અને તેટલા માટે જ મોક્ષમાં જનારા જીવોની ગતિ લોકના અંત સુધી બતાવી છે. તેથી આગળ આ બે શક્તિયો—ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય આ બે પદાર્થોનો અભાવ હોવાથી જીવ ત્યાં ગતિ કરી શકતો નથી. જો આ બે પદાર્થો ન માનવામાં આવે તો જીવની ઉર્ધ્વગતિ બરાબર થતીજ રહે, અને તેમ માનવા જતાં મોક્ષસ્થાનની વ્યવસ્થા ઠીક નિર્ણીત થઈ શકતી નથી, અને અનવસ્થાદોષ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ ઉપરના બે પદાર્થો બે શક્તિઓની વિદ્યમાનતા માનવાથી આ બધી અડચણો દૂર થઈ જાય છે. આ અધર્માસ્તિકાયના પણ સ્કન્ધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણ ભેદો માનેલા છે.

૩ આકાશાસ્તિકાય—આ પણ એક અરૂપી પદાર્થ છે. જીવ અને પુદ્ગલને અવકાશ આપવો એ એનું કામ છે.

આ આકાશપદાર્થ લોક અને અલોક બન્નેમાં છે. આના પણ સ્કન્ધાદિ પૂર્વોક્ત ત્રણ ભેદો છે.

૪ પુદ્ગલસ્થિતકાય—પરમાણુથી લઈ કરીને ચાવત સ્થૂલ કે અતિસ્થૂલ-તમામ રૂપી પદાર્થો પુદ્ગલ છે. આના ૧ સ્કન્ધ, ૨ દેશ, ૩ પ્રદેશ અને ૪ પરમાણુ-એમ ચાર ભેદો છે. પ્રદેશ અને પરમાણુમાં ખાસ વિશેષ અંતર નથી. જે નિર્વિલાગ લાગ, ખીબા લાગોની સાથે મળી રહે, તે પ્રદેશ છે, અને તે જ નિર્વિલાગ લાગ જૂદો હોય તો તે પરમાણુ કહેવાય છે.

૫ જીવાસ્થિતકાય—જીવાસ્થિતકાયનું લક્ષણ આ છે.

यः कर्त्ता कर्मभेदानां भोक्ता कर्मफलस्य च ।

संसर्त्ता परिनिर्वाता स ह्यात्मा नान्यलक्षणः ॥

કર્મેને કરનાર, કર્મના પ્રલોને ભોગવનાર, કર્માનુસાર શુભાશુભ ગતિમાં જનાર અને સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિના કારણે કર્મના સમૂહનો નાશ કરનાર આત્મા-જીવ છે. જીવનું આર્થો ખીબું કોઈ સ્વરૂપ નથી.

ઉપરના પાંચ દ્રવ્યોમાં દરેકની સાથે ‘અસ્થિતકાય’ શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. એનો અર્થ એ છે કે:-અસ્થિ-પ્રદેશ, અને કાય-સમૂહ. જેમાં પ્રદેશોનો સમૂહ હોય તે અસ્થિતકાય. ધર્મ, અધર્મ અને જીવ, એના અસંખ્યાત પ્રદેશ, આકાશના બે ભેદ-લોકાકાશ અને અલોકાકાશ. એમાં લોકાકાશ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળું અને અલોકાકાશ અનન્ત પ્રદેશવાળું અને પુદ્ગલના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્ત પ્રદેશ હોય છે; અતએવ ઉપરનાં પાંચ દ્રવ્ય ‘અસ્થિતકાય’ કહેવાય છે.

૬ કાળ—છઠું દ્રવ્ય છે કાલ. આ કાલ પદાર્થો કલ્પિત છે. ઔપચારિક દ્રવ્ય છે. અતદ્દલાવમાં તદ્દલાવનું જ્ઞાન એ ઉપચાર કહેવાય છે. મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રિ, મહિના, વર્ષ એ બધા કાલના વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે, તે અસદ્ભૂત ક્ષણોને બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત કરી કરેલા છે. ગયો સમય નષ્ટ થયો અને ભવિષ્યનો સમય અત્યારે અસત્ છે, ત્યારે ચાલુ સમય એટલે વર્તમાન ક્ષણ એજ સદ્ભૂત કાલ છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે એક ક્ષણ માત્ર કાળમાં પ્રદેશની કલ્પના હોઈ શકે નહિ અને તેથી ‘કાળ’ ની સાથે ‘અસ્તિ-કાલ’ નો પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી.

જૈનશાસ્ત્રોમાં કાલના મુખ્ય બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. ૧ ઉત્સર્પિણી અને ૨ અવસર્પિણી. જે સમયમાં રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ એ ચારેની ક્રમશઃ વૃદ્ધિ થાય છે, તે ઉત્સર્પિણી કાળ છે, અને એ ચારે પદાર્થોનો ક્રમશઃ હ્રાસ થાય તે અવસર્પિણી કાળ છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં પણ પ્રત્યેકના છ-છ વિભાગ છે. જેને આરા કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ એક કાલચક્રમાં ઉત્સર્પિણીના ૧-૨-૩-૪-૫-૬ એમ ક્રમથી આરા આવે છે, જ્યારે અવસર્પિણીમાં તેથી ઉલટા એટલે ૬-૫-૪-૩-૨-૧ એમ આવે છે. આ બંને કાળોમાં ચોવીશ ચોવીશ તીર્થંકરો થાય છે.

ઉપર પ્રમાણેના છ પ્રકારના દ્રવ્યોની વ્યાખ્યાને દ્રવ્યાનુયોગ કહેવામાં આવે છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં ચાર અનુયોગ બતાવવામાં આવ્યા છે. ૧ દ્રવ્યાનુયોગ, ૨ ગણિતાનુયોગ, ૩ ચરણકરણાનુયોગ, ૪ કથાનુયોગ.

દ્રવ્યાનુયોગમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દ્રવ્યોની વ્યાખ્યા-પદ્ધ-
ર્થોની સિદ્ધિ-અતાવવામાં આવી છે, ગણિતાનુયોગમાં ગ્રહ, નક્ષત્ર,
તારા, પૃથ્વીનાં ક્ષેત્રો વિગેરે સંબંધી વર્ણન છે, ચરણકર-
ણાનુયોગમાં ચારિત્ર-આચાર-વિચાર વિગેરેનું વર્ણન છે, જ્યારે
કથાનુયોગમાં મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રો વિગેરે છે. સમગ્ર જૈન
સાહિત્ય-જૈન આગમો-આ ચાર વિભાગમાં વિભક્ત છે. આની
વ્યાખ્યા-વિવેચન પણ આવશ્યકીય છે; પરંતુ નિબંધ ટૂંકમાં
જ પતાવવાનો હોઈ તે વિવેચન મૂકી દેવામાં આવે છે અને
અનુરોધ કરવામાં આવે છે કે ઉપર્યુક્ત છ દ્રવ્યો વિગેરેનું
વિસ્તારથી વિવેચન જોવાની અભિલાષા ધરાવનારાઓએ, સન્મ-
તિતર્ક, રત્નાકરાવતારિકા એવં ભગવતી આદિ ગ્રંથોમાં જોવું.

નવ તત્વ--

જૈનશાસ્ત્રોમાં નવ તત્વો માનવામાં આવેલ છે. તેનાં
નામો આ છે:-૧ જીવ, ૨ અજીવ, ૩ પુણ્ય, ૪ પાપ, ૫
આશ્રવ, ૬ સંવર, ૭ બંધ, ૮ નિર્જરા અને ૯ મોક્ષ.

૧ જીવ—જીવનું લક્ષણ ચેતનાલક્ષણો જીવ: એમ કહી
શકાય. જેમાં ચૈતન્ય છે એ જીવ છે. આ જીવના મુખ્ય બે
ભેદો છે. ૧ સંસારી અને ૨ મુક્ત. મુક્ત તે છે કે જેઓએ
સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરી-સિદ્ધ-નિરંજન-પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત
કર્યું છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે મોક્ષમાં ગયેલા અથવા
પરમાત્માસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા. આ સંબંધી વર્ણન પ્રારં-
ભમાં ઈશ્વરના પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે.

હવે રહ્યા સંસારી. કર્મથી બંધાયેલી-કર્મયુક્ત દશાને
ભોગવતા તે સંસારી જીવો છે. સંસાર એ ચાર ગતિનું નામ

છે. દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચ અને નારક-આ ચાર ગતિનું નામ સંસાર છે. કર્મબદ્ધાવસ્થાના કારણે જીવ આ ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરે છે. સંસારી જીવના મુખ્ય બે ભેદો છે:—૧ ત્રસ અને સ્થાવર, ૨ સ્થાવરના પાંચ ભેદો છે:—૧ પૃથ્વી-કાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય. આ પાંચે પ્રકારના જીવો એકેન્દ્રિયવાળા-ત્વગિન્દ્રિયવાળા-હોય છે. આના પછી બે ભેદ છે. સૂક્ષ્મ અને બાદર. સૂક્ષ્મ જીવો સમસ્ત લોકથી વ્યાપ્ત રહેલા છે. સમસ્તલોકાકાશ એવા જીવોથી પરિપૂર્ણ છે.

ત્રસ જીવોમાં બેઈન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયનો સમાવેશ થાય છે. આ જીવો હાલવા-ચાલવાની ક્રિયા કરતા હોવાથી ‘ત્રસ’ કહેવાય છે. પંચેન્દ્રિય જીવોના ચાર વર્ગ છે. નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવતા. નારક સાત છે, માટે નારકીના જીવોના વર્ગ પછી સાત છે. તિર્યંચના પાંચ વર્ગ છે: જળચર, સ્થળચર, ખેચર, ઉરપરિસર્પ અને ભુજ-પરિસર્પ. મનુષ્યના ત્રણ વર્ગ છે: કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અંતર્દીપજ. દેવતાના ચાર વર્ગ છે: જ્વનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક.

આમ સંસારી જીવોના અનેક ભેદાનુભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે. જીવોની સૂક્ષ્મતા, જીવોની શક્તિઓ અને જીવોની ક્રિયાઓ જેમ જેમ વિજ્ઞાનનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ લોકોના જાણવામાં વધારે આવતી જાય છે. જીવોના સંબંધમાં જૈનશાસ્ત્રોમાં ઘણું બારીકાઈથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તે વિજ્ઞાનની સાથે મળતું આવે છે. જીવોની સૂક્ષ્મતાના સંબંધમાં જૈનશાસ્ત્રોમાં જે વર્ણન છે તે વાંચતાં લોકો

અત્યાર સુધી અશ્રદ્ધા કરતા હતા, પરન્તુ થેકસસ નામનું પ્રાણી કે જે સોયના અગ્રભાગ ઉપર એક લાખ જેટલી સંખ્યામાં આસાનીથી બેસી શકે છે, એવું વિજ્ઞાનવેત્તાઓ તરફથી બહાર થયું ત્યારે લોકોને શાસ્ત્રમાં બતાવેલી જીવોની સૂક્ષ્મતા ઉપર શ્રદ્ધા થવા લાગી. આવી જ રીતે વનસ્પતિના જીવોમાં રહેલી શક્તિઓનું વર્ણન જ્યારે સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવેત્તા બોઝ મહાશયે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું, ત્યારે લોકોની આંખ ખુલી. ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આજે વિજ્ઞાનવેત્તાઓ જે વાત પ્રયોગોદ્વારા-ચંત્રોદ્વારા-પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે છે તે વાત આજથી પચીસસો વર્ષ પહેલાં જૈન તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરે પોતાના જ્ઞાનદ્વારા જનતાને સમજાવી હતી. જૈનશાસ્ત્રોમાં આવી કેટલીએ બાબતો છે કે જે વિજ્ઞાનની કસોટીમાં સિદ્ધ-ઉત્તીર્ણ થઈ જાય તેમ છે. હા, તે બાબતોને વિજ્ઞાનદ્વારા જોવી જોઈએ. જૈનશાસ્ત્રોમાં ‘શબ્દ’ ને પૌદ્ગલિક બતાવેલ છે, તેજ વાત આજે તાર, ટેલીફોન અને ફોનોગ્રાફની રેકાર્ડમાં ઉતારાતા શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે. વાત એટલીજ છે કે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૨ અજીવ—ખીનું તત્ત્વ અજીવ છે. ચેતનતાનો અત્યન્તાલાવ એ અજીવનું લક્ષણ છે. જડ કહો, અચેતન કહો, એ એકાદર્થવાચી શબ્દો છે. આ અચેતન-જડ તત્ત્વ પાંચ વિભાગોમાં વિભક્ત છે—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાલ-આની વ્યાખ્યા પહેલાં કરવામાં આવેલી છે.

૩-૪ પુણ્ય-પાપ—શુભ કર્મ તે પુણ્ય છે અને અશુભ

કર્મ તે પાપ છે. સમ્પત્તિ-આરોગ્ય-રૂપ-કીર્તિ-પુત્ર-સ્ત્રી-
દીર્ઘ આયુષ્ય-ઇત્યાદિ ઇહલૌકિક સુખનાં સાધનો તેમજ સ્વર્ગાદિ
સુખો જેનાથી પ્રાપ્ત થાય, એ શુભ કર્મોને પુણ્ય કહેવામાં આવે
છે. અને તેનાથી વિપરીત-દુઃખનાં સાધનો મેળવી આપનાર
અશુભ કર્મ તે પાપ કહેવાય છે.

૫ આશ્રવ—આશ્રિયતેડનેન કર્મહતિઆશ્રવઃ । અર્થાત્ જે
માર્ગદ્વારા કર્મો આવે તે આશ્રવ છે. કર્મોપાદાનના હેતુ તે
આશ્રવ. કર્મોનું ઉપાર્જન મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને
યોગ એટલા વડે થાય છે. તેમાં વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીત પ્રતિ-
લાસ એ મિથ્યાત્વ છે, હિંસા-અનૃતાદિથી દૂર ન થવું, એ
અવિરતિ છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ કષાય છે અને
મન-વચન-કાયાનો વ્યાપાર એ યોગ છે એમાં શુભયોગ
પુણ્યનો અને અશુભયોગ પાપનો હેતુ છે.

૬ સંવર—આવતાં કર્મોને જે અટકાવે તેનું નામ
સંવર છે. સંવર એ ધર્મનો હેતુ છે. પુણ્ય અને સંવરમાં
થોડોકજ તફાવત છે. પુણ્યથી શુભકર્મ બંધાય છે, જ્યારે
સંવર આવતાં કર્મોને રોકવાનું કામ કરે છે.

૭ બંધ—કર્મનો આત્માની સાથે બંધ થવો-જોડાવું
એનું નામ બંધ છે. કર્મનાં પુદ્ગલો આખા લોકમાં ઠાંસી
ઠાંસીને ભર્યા છે. આ પુદ્ગલો આત્મા ઉપરની રાગ-દ્વેષની
ચીકાશને લીધે આત્મા ઉપર આવી વળગે છે. આ બંધ
ચાર પ્રકારનો છે. ૧ પ્રકૃતિબંધ, ૨ સ્થિતિબંધ, ૩ રસ-
બંધ અને ૪ પ્રદેશબંધ.

કર્મના મૂલ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકાર, એ તેનો પ્રકૃ-

(તખંધ છે. કર્મખંધન સમયે તેની સ્થિતિ અર્થાત્ તે કર્મનો વિપાક કેટલી સુદૃઢ સુધી ભોગવવો પડશે, એ પણ નિર્માણ થાય છે, એનું નામ સ્થિતિખંધ છે. કેટલાંક કર્મો કડવા રસે ખંધાય છે જ્યારે કેટલાંક મીઠા રસે, એમ વિચિત્રરૂપે કર્મ ખંધાય એ એનો રસખંધ કહેવાય છે. કોઈ કર્મ અતિગાઢ ખંધાય છે, કોઈ ગાઢ, કોઈ શિથિલ, અને કોઈ અતિશિથિલ એ રીતે ખંધાય છે. અર્થાત્ કોઈ કર્મ પાતળા તો કોઈ સ્થૂલ એમ જે ખંધાય છે, તે પ્રદેશખંધ કહેવાય છે.

કર્મના સંખંધમાં કેટલુંક વર્ણન પહેલાં કરેલું છે, એટલે અહિં વિશેષ નહિં લખાવું.

૮ નિર્જરા—ખાંધેલાં કર્મોનો ક્ષય કરવો—કર્મો ભોગવ્યા બાદ ખરી જવું, એનું નામ નિર્જરા છે. કર્મો એ રીતે ખરી પડે છે—જૂઠ્ઠાં થાય છે. ‘મારાં કર્મોનો ક્ષય થાઓ.’ એવી બુદ્ધિ-પૂર્વક જ્ઞાન-ધ્યાન-તપ-જપ આદિ કરવાથી કર્મ છૂટે છે, જેને સકામનિર્જરા કહેવામાં આવે છે. અને કેટલાંક કર્મો પોતાનો કાલ પૂરો થતાં ઇચ્છા વગર જ પોતાની મેળે ખરી પડે છે, જેનું નામ અકામનિર્જરા છે.

૯ મોક્ષ—મોક્ષ એટલે મુક્તિ અથવા છૂટકારો. સંસારથી આત્માનું મુક્ત થવું, એનું નામ મોક્ષ છે. મોક્ષનું લક્ષણ કૃત્સ્નકર્મક્ષયો હિ મોક્ષ:

આત્માએ જે કર્મો ખાંધ્યાં હોય છે, તેમાં ધ્યાતિકર્મો (જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય, અંતરાય અને મોહનીય) નો ક્ષય થતાં જીવને કૈવલ્ય-કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ કેવલજ્ઞાની આયુષ્ય પૂર્ણ થવાના સમયે ખાડીના ચાર અધાતિ (નામ, આયુષ્ય, ગોત્ર અને વેદનીય) કર્મોનો ક્ષય કરે છે, અને

પછી આત્મા શરીરથી છૂટો થઈ બિધ્વગતિ કરે છે. અને એકજ સમયમાં તે લોકના અગ્રભાગે પહોંચી જાય છે અને ત્યાં અવસ્થિત થાય છે. આ મુક્તિમાં—મોક્ષમાં—ગયેલો જીવ કહેવાય.

સજ્જનો ! મોક્ષ—મુક્તિ—નિર્વાણ—ઇત્યાદિ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આ મોક્ષનો સ્વીકાર તમામ આસ્તિક દર્શનકારોએ કર્યો છે. બદકે દરેક દર્શનકારે ‘મોક્ષનું’ જે લક્ષણ બતાવ્યું છે, તે પ્રકારાન્તરે એક સરખું જ છે. જૂઓ—

નયાયિકો કહે છે:—

સ્વસમાનાધિકરણદુઃખપ્રાગભાવાસહવૃત્તિદુઃખધ્વંસો હિ મોક્ષઃ ।
ત્રિદષ્ટિકવિશેષ કહે છે:—

પરમાનન્દમયપરમાત્મનિ જીવાત્મલયો હિ મોક્ષઃ ।

વૈદાન્તિકો કહે છે:—

અવિચાનિવૃત્તૌ કેવલસ્ય સુખજ્ઞાનાત્મકાત્મનોઽવસ્થાનં મોક્ષઃ ।
સાંખ્ય કહે છે: - પુરુષસ્ય સ્વરૂપેણાવસ્થાનં મોક્ષઃ ।
બાદ્દો કહે છે:—

વીતરાગજન્માર્શનાદ્ નિત્યનિરતિશયસુખાવિર્ભાવાત્ મોક્ષઃ ।
જૈનો કહે છે:— કૃત્સ્નકર્મક્ષયો હિ મોક્ષઃ ।

ઉપરનાં લક્ષણોનું ખારીકાઇથી અવલોકન કરનાર કોઈ પણ વિચારક જોઈ શકશે કે તમામનું ધ્યેય એક જ છે અને તે એ છે કે આ સંસારાર્ણવથી દૂર થવું—કર્મથી મુક્ત થવું—આત્માએ પોતાના અસલી સ્વરૂપમાં આવી જવું, એ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી.

આ સુક્ષિતના ઉપાયો પણ બુદ્ધા બુદ્ધા વિદ્વાનોએ બુદ્ધા બુદ્ધા બતાવ્યા છે, પરન્તુ તે બધાએ ઉપાયોનું પણ જો આપણે અવલોકન કરીએ તો તેમાં પણ આખર જતાં એકજ માર્ગ ઉપર સૌએ આવવું જ પડે છે. સંસારમાં જે સન્માર્ગો છે, તે હમેશાં સૌને માટે સન્માર્ગો છે અને જે બૂરી વસ્તુઓ છે, તે હમેશાં સૌને માટે બૂરીજ છે. આત્માનાં વિકાસનાં સાધનો-વાસ્તવિક સાધનોનો કોઈ ઇન્કાર નજ કરી શકે. સુપ્રસિદ્ધ મહર્ષિ જૈનાચાર્ય ઉમાસ્વાતિ મહારાજે સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ જ મોક્ષનો માર્ગ બતાવેલ છે. વસ્તુતઃ આ માર્ગમાં કોઈને પણ બાધક જેવું રહેતું જ નથી.

ટૂંકમાં કહું તો-કોઈ પણ દેશ કે કોઈ પણ વેશ, કોઈ પણ જાતિ કે કોઈ પણ ધર્મ, કોઈ પણ સમ્પ્રદાય કે કોઈ પણ કુલ-ગમે ત્યાં રહેલો કે જન્મેલો મનુષ્ય મોક્ષ મેળવી શકે છે, એમ જૈનશાસ્ત્ર કહે છે. હા, તેનામાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સમભાવ તમામ જીવો ઉપર સમાનભાવ-પોતાના આત્માની બરાબર જોવાની દૃષ્ટિ થાય-અથવા સુખ કે દુઃખ, સાડું કે ખોટું, પ્રિય કે અપ્રિય તમામને એકજ ભાવથી જોવાની દૃષ્ટિ થાય એવો કોઈ પણ મનુષ્ય મોક્ષ મેળવી શકે છે, આ વાતને જૈનશાસ્ત્રકારો આ શબ્દોમાં કહે છે:—

સેયંવરો અ આસંવરો વ બુદ્ધો વા અહવ અન્નો વા ।

સમભાવભાવિઅળ્પા લહેદ મુક્ત્વં ન સંદેહો ॥

સ્વેતામ્બર હો વા દિગંબર, બુદ્ધ હો કિંવા અન્ય-

જેનો આત્મા સમભાવથી લાવિત છે તે જરૂર મોક્ષ લેશે, એમાં સંદેહ નથી.

સત્જનો ! હવે હું મારો નિબંધ પૂરો કરતાં માત્ર એટલું જ કહીશ કે જૈનદર્શનમાં એવાં અલેષ, અકાટ્ય અને અગમ્ય તત્ત્વો પ્રરૂપેલાં છે, જેનું વર્ણન મારા જેવો અદ્યક્ષ અને તે પણ આવા ટૂંકા લેખમાં ન જ કરી શકે. નય, નિક્ષેપ, પ્રમાણ, સપ્તભંગી અને કેટલીએ બાબતો છે કે જેનું વર્ણન આવશ્યકીય હોવા છતાં મારે છોડી દેવું પડ્યું છે. એ જાણવા માટે મારો અનુરોધ છે કે વિદ્વાનોએ સન્મતિત્ક, પ્રમાણપરિમાણ, સત્ત્વભંગીતરંગિણી, રત્નાકરાવતારિકા, સ્યાદ્વાદમંજરી અને તે ઉપરાન્ત સૂત્રોમાં જીવાભિગમ, પન્નવળા, ઠાણાંગ, આચારાંગ અને મગવતી આદિ સૂત્રોનું અવલોકન કરવું.

અન્તમાં, આપ સૌએ મારું વક્તવ્ય શાન્તિપૂર્વક શ્રવણ કરવા બદલ આપનો આભાર માનવા સાથ, જે ‘સમભાવથી’ મુક્તિ મળવાનું હું હમણાં પ્રતિપાદન કરી ગયો છું, એ ‘સમભાવનો’ સિદ્ધાન્ત મેળવી આપ સૌ મોક્ષસુખના લોકતા બનો એટલું અંતઃકરણથી ઇચ્છી વિરમું છું.

ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

